

POSTANAK PLEMSTVA »DVANAESTERO PLEMENA KRALJEVINE HRVATSKE«*

Nada Klaić

Referat, koji sam o »Dvanaestero plemena plemića Hrvatske« održala prije 3 godine na savjetovanju historičara Hrvatske, imao je samo jednu zadaću: da pokuša postanak institucije 12 plemena prenijeti u XIV. stoljeće. Tek pošto me analiza autentičnih podataka uvjerila da se moja pretpostavka može održati, pokušala sam u posljednjem poglavlju dati odgovor i na neka druga pitanja, koja su povezana s »12 plemena«. Međutim, već sam tada naglasila, da je u tom kompleksnom pitanju — u momentu kad se tek otvaraju mogućnosti rješavanja novog i političkog i društvenog razvoja u Hrvata — preuranjeno tražiti od mene odgovor na sva takva pitanja. Zbog toga nije za mene odlučno, da li ću i danas ostati kod svih svojih pretpostavaka u cijelosti, jer sam težište čitava referata položila upravo na to, da pokušam prenijeti postanak 12 plemena u XIV. stoljeće, a tim ei odrediti društveni i politički polo-

* Ovaj mi je rad poslužio kao podloga, na osnovu koje sam izradila referat održan na II. Kongresu historičara Jugoslavije 1958 u Zagrebu pod naslovom: »Postanak plemstva dvanaestero plemena plemića kraljevine Hrvatske«.

1. Popis najvažnijih upotrebljenih radova:

- M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam po Vinodolskom zakonu, Djela JAZU 44, 1952.
Isti, Lapčani, Rad JAZU 300, 1953.
Isti, Postanak hrvatskog plemstva, ČHP I, 1943.
Isti, Starohrvatska seoska zajednica, JAZU 1957.
I. Beuc, Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik drž. arhiva u Rijeci I, 1954 (pos. ot.).
I. Božić, »Vrvъ« u Poljičkom statutu, Zbornik Filozofskog fakulteta IV/1, Beograd 1957.
Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, Rasprave I. SAZU, Ljubljana 1950.
Isti, Podrijetlo hrvatskog plemstva, Rad HAZU 273, 1942.
B. Hóman, Geschichte des ungarischen Mittelalters I (Von den ältesten Zeiten bis zum Ende des XII. Jahrhunderts), Berlin 1940.
N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956.
V. Klaić, Bribirski, knezovi od plemena Šubić do god. 1347, Zagreb 1897.
Isti, Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku, VHAD, n. s. VI, 1902.
Isti, Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, VHAD, n. s. VII, 1903.
Isti, Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić (Prilog za historiju diaspore hrvatskih plemena), VHAD, n. s.
Isti, Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća, Rad JAZU 130, 1897.
Isti, Hrvatsko pleme Kreščić ili Kriščić, VHAD, n. s. I, 1925.
Isti, Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku. Rad JAZU 157, 1904.
Isti, Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća I (1899), II/1 (1900) i II/2 (1901).

žaj plemstva 12 plemena u XIV. stoljeću. Preuzela sam pritom okvir, u koji je već Sufflay smjestio 12 plemena, nazvavši plemiće, koji im pripadaju hrvatskom šlahtom. Povezujući postanak institucije 12 plemena s uspostavom kraljevske vlasti u Hrvatskoj za Ludovika I, — a u tome sam se odvojila od svih, pa i Sufflayeva mišljenja — odredila sam i staeški položaj spomenutog plemstva: ono je u već izgrađenom društvu u sredini XIV. st. bilo ono niže plemstvo, koje je priznavalo neposrednu kraljevsku vlast. Zbog toga je, nadalje, trebalo već tada pretpostaviti, da poznati naši dinasti — kao što su bri-birski Šubići, krbavski Gušići, omiški Kačići i t. d. — kao i svi oni plemići, koje je s plemstvom 12 plemena povezivalo samo ime — nisu članovi te institucije. I najzad, činilo mi se, da na osnovu analize izvornih podataka mogu zaključiti, da je plemstvo 12 plemena od ostalog plemstva dijelilo to, što nisu plaćali porez i što su članovi 12 plemena vjerojatno uspjeli za sebe monopolizirati čast plemićkih sudaca.

No kako su ustaljena mišljenja i politička shvaćanja pojedinaca oduzimala mogućnost da se ovaj problem rješava »sine ira et studio«, na isključivo znanstvenoj osnovi, kao što mi je bila iskrena želja, bila sam primorana, da u štampanom referatu dodam svoje mišljenje o 1102 godini. Ali sam već tada naglasila, da je »prije detaljne analize svih elemenata, koji sačinjavaju ovaj kompleksni problem«, preuranjeno o njemu govoriti. Kod tog uvjerenja

- M. *Kostrenčić*, Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb, 1956.
Isti, Vinodolski zakon, HZ II, 1950.
 Đ. *Ljubić*, Lige i posobe u starom hrvatskom pravu i njihov odnos prema Poljičkom statutu, Rad JAZU 240, 1931.
 O. *Mandić*, Bratstvo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ V, 1952.
Isti, Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruga, Istoriskopravni zbornik 3—4, Sarajevo 1950.
 H. *Marczali*, Ungarische Verfassungsgeschichte, Tübingen 1910.
 I. *Milić*, Porijeklo prava bližika na prvokup i otkup nekretnina, HZ V, 1952.
 F. *Rački*, Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća, Rad JAZU 99 (1890) i 105 (1891).
 A. *Solovjev*, Seljaci-plemići u istoriji jugoslavenskog prava, Arhiv za pravne i društvene nauke XXV (knj. XXXI), 1935.
 I. *Strohal*, Zadruga u južnih Slovjena, Glasnik zem. muzeja BH XXI, 1909.
 F. *Šišić*, Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925.
Isti, Priručnik izvora za hrvatsku povijest I, Zagreb 1914.
 D. *Švob*, Komes Domald (Doktorska disertacija iz god. 1933), Naučna misao 3—4, 1955.
 A. *Timon*, Ungarische Verfassungs — und Rechtsgeschichte mit Bezug auf die Rechtswentwicklung der westlichen Staaten, Berlin 1904.

2. Upotrebene zbirke izvornog materijala:

- V. *Klaić*, Acta Keglevichiana annorum 1322—1527, MSHSM 42, 1917.
 S. *Ljubić*, Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike I—IX, MSHSM 1868—1893.
 V. *Mošin*, Ljetopis popa Dukljanina, Zagreb 1950.
 V. *Novak*—P. *Skok*, Iura sancti Petri de Gomai. Supetarski kartular, JAZU 1952.
 F. *Rački*, Thomas archidiaconus, Historia Salonitana, MSHSM 26, 1894.
 T. *Smičiklas*, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. II—XII/1904—1914; M. *Kostrenčić* — E. *Laszowski*, sv. XIII/1915/ i M. *Kostrenčić*, sv. XIV i XV / 1916 i 1934/.
 Đ. *Šurmin*, Hrvatski spomenici, MHJSM VI, 1898.
 L. *Thallóczy*—S. *Barabás*, Codex diplomaticus comitum de Frangepanibus I/1133—1453/, Budapest 1910.

ostajem i danas, i ponavljam, da složeno pitanje najstarijih hrvatsko-ugarskih odnosa može rješavati samo onaj, koji prethodno provede kritičku analizu svih izvora.

Upravo zbog toga što sama nisam provela još kritiku izvora ne želim se ni ovdje vraćati na to pitanje. Ograničila sam, dakle, potpuno svjesno zadaću ovog rada na postanak ustanove ili saveza 12 plemena plemića Hrvatske.

I.

Gotovo svi autori, koji su radili na problemu postanka plemstva u Hrvatskoj, ograničavali su se više nesvjesno negoli svjesno na teritorij između Gvozda i Neretve (ili Cetine) i Jadrana. Tek su neki, kao na primjer Šufflay, vidjevši jasnije problem, pokušali točnije odrediti područje.¹ Iako to sužavanje problematike na jedan dio Hrvatske — ne uzimam ovdje u obzir srednjovjekovnu Slavoniju, t. j. teritorij od Gvozda do Drave — nije točno, ipak je u podsvijesti autora bilo uvjetovano mišljenjem, da postanak plemstva treba tražiti negdje na teritoriju Lučke županije: tu je Barada tražio kolijevku 12 plemena,² a Mandić povlašteni sloj hrvatskog društva,³ iz tog su se centra raselila hrvatska plemena. I nehotice, a da to ni jedan od autora nije osobito naglasio ili barem spomenuo, nije uzet u obzir jedan dio kneštava (na pr. ona Frankopana). Nikome od autora nije palo na pamet da t. zv. »praplemstvo« traži na primjer u Vinodolu ili u Modruši.

Takvo nesvjesno i nesigurno rješavanje problematike s obzirom na teritorijalnu rasprostranjenost plemstva nesumnjivo je velikim dijelom rezultat potpuno zanemarene problematike političkog razvoja u Hrvatskoj. Jer ako se staleško društvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj postepeno formiralo — a o tome da se formiralo ne može po mom uvjerenju biti više nikakve sumnje — onda se to moralo odigravati u određenim političkim oblicima. Ne priznavajući nikakve promjene u političkom uređenju Hrvatske gotovo od doseljenja do XIV. st., autorima se doista hrvatsko društvo moralo činiti specifičnim: gotovo 8 stoljeća uspjeli su Hrvati-plemići u svim mogućim promjenama političkih prilika osigurati svoju stalešku prednost pred slavenskim podložnicima!

Pokušat ćemo dakle dati pregled političkog razvoja, ograničivši se samo na one događaje, koji su neminovno utjecali na formiranje društvenih odnosa. Pritom bismo htjeli naglasiti, da prema našem uvjerenju pitanje geneze osnovnih političkih jedinica u Hrvatskoj za Arpadovića i Anžuvinaca, t. j. županija, nije manje otvoreno negoli problem društvenog razvoja. To je uostalom razumljivo, jer se jedno od drugoga ne može odvojiti. Ako sam jednom postavila tvrdnju, da »pacta conventa« kao ugovor između 12 plemena i Kolomana nisu postojala, onda sam time jasno izrazila misao da na političke prilike u osnovi gledam drukčije nego što je to dosad urađeno. Ograđujem se, ponav-

¹ Vidi o tome Plemstvo, str. 97, bilj. 80—83.

² »... svako pojedino od tih dvanaest plemena potječe iz Lučke županije ili njene neposredne okolice...« — Postanak plemstva, str. 211.

³ Bratstvo, str. 287.

ljam, još i sada da problem rješavam u cijelosti, tako da ću se ograničiti samo na pitanje županija u XII. — XIV. st.

Budući da je neosporna činjenica da se kraljevska vlast u Hrvatskoj u doba Trpimirovića razvila, to se i za Hrvatsku mora postaviti pitanje: kada, kako i u kojem opsegu su vladarska prava — iura regalia — prelazila na pojedince. Jer se gotovo u svim ranosrednjovjekovnim državnim tvorevinama, koje su bile izgrađivane na monarhijskom principu preuzetom sa Zapada, vladarska vlast počela gubiti postepeno tada, kad je kralj svoje pravo ili posjede počeo prenositi na druge osobe. U tom se procesu najprije izdižu pojedinci na račun kraljevske vlasti, a zatim i staleži, dok se najzad u XIV. st. nije društveni razvoj ustaljio u oblicima, koji do propadanja feudalnih odnosa ne će kvalitativno pretpjeti veće izmjene.

Da bismo lakše mogli rješavati problem društvenog razvoja, treba ispitati kakva su karaktera bile županije, dakle osnovne političke jedinice u doba Arpadovića i Anžvinaca. Zadaća nije nimalo laka, jer ima još vrlo mnogo sumnjivih isprava. Ukoliko je to pitanje bilo rješavano u historiografiji, i to ponajviše samo na jednom primjeru — na Bribirskoj županiji — tvrdilo se, da su tada, t. j. u drugoj polovici XII. st. narodni župani postali kraljevskim činovnicima, da bi odmah zatim postali i nasljedni knezovi. F. Šišić je tvrdio: »I tako postade dosadašnji stari narodni hrvatski župan, koji je bio izabranik i pouzdanik *svoga plemena*, odnosno čitavoga *naroda*, vazal ugarsko-hrvatskoga kralja, koji mu je dao župu u leno. Na ovaj način postade i dosadašnji plemenski grad (*castrum*) kraljevskim gradom (*castrum regium*)«. ⁴ Do sličnih je zaključaka došao već ranije V. Klaić. I on je smatrao — pozivajući se na primjer Modruša i Bribira — da je »kralj Bela po uzoru zapadno-evropskog lenskog sustava pretvorio staru hrvatsku župu Modruše u nasljedno leno i podijelio ga krćkim knezovima kao kneštvo . . . Miroslav je bio dakle posljednji župan, a Gregorije prvi knez u župi Bribir«. ⁵ Tek je u XIV. st. provedena kako pretpostavlja V. Klaić, organizacija po »ugarskom kalupu«. Pritom se postupalo tako, da su tri, četiri ili pet starohrvatskih župa (*districtus, contrata, generatio*) združili u jednu županiju, kojoj je bio stolicom koji kraljevski grad«. Lučka je županija nastala spajanjem Lučke, Ninske, Bribirske i Sidraške župe, a »plemenske župe Kninska, Vrlička i Unačka (a možda i prominska) ujedinjene su u Kninsku županiju kojoj stolicom bude kraljevski grad Knin«. Tada nastaje, nastavlja Klaić, vjerojatno i Lička županija spajanjem Ličke, Podgorske, Otučke i Odorjanske župe, i Poljička od triju prastarih hrvatskih župa, koje su nastavala tri plemena: Kremeničani, Limići i Tišemiri. Ali izvan organizacije ovih županija po »ugarskom uzoru« ostaju »one starohrvatske župe, koje su u 12. i 13 stoljeću dobile u nasljedno leno velikaške porodice«, jer one »nisu bile privaljene novim županijama, nego ostadoše *knežije* (kneštva) ili grofovije u vlasti nasljednih knezova«. ⁶ M. Kostrenčić gleda na proces druk-

⁴ Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102—1301) I, 1944, str. 116.

⁵ Bribirski knezovi, str. 20—21. Klaić je, štoviše, smatrao proces tako općenitim, da je nastavio: »Na koncu XII. stoljeća zamijenio je u župi Bribiru kao u mnogim drugim hrvatskim župama, starohrvatskoga župana (lat. *iupannus*) feudalni knez (lat. *comes*)«.

⁶ Povjest Hrvata II/2, str. 14.

čije. »To znači, da je kralj kao vrhovni patrimonijalni vlasnik svojom darovnicom postavio Bartola za feudalnog gospodara u modruškoj županiji, a da je kmetove, koji su dosada bili kraljevi kmetovi dao njemu na eksploataciju.«⁷

Već ova mišljenja jasno pokazuju u čemu je osnovni problem: da li je kraljevska županija ili plemenska župa bila ona jedinica, iz koje su se potkraj XII. st. stvarala kneštva? Odgovor na to pitanje davali su historičari prema tome kako su shvaćali političko uređenje u doba narodne dinastije. Ako je F. Šišić mislio, da su »župani prastara slavenska institucija i najstariji slavenski vladaoći« i da su zato oni bili u doba narodnih vladara »plemenski župani s nasljednim pravom unutar plemenske teritorije ili županije (na pr. Bribirski od plemena Šubića)«, i da su nasljedni plemenski župani »vršili svu upravnu, sudačku i vojničku vlast...«,⁸ onda je razumljivo, da ih niti u XII. st. nije mogao drukčije zamišljati. No kako je Šišić iznio tu konstataciju nakon što je nabrojio sve županije u doba narodne dinastije, ostaje za nas otvoreno pitanje kako je zamišljao kraljevsku vlast u tom razdoblju u Hrvatskoj. Njegovo je mišljenje, kao i većina dosadašnjih, samo dalje razrađena osnova, koju je već dao F. Rački⁹ u ono doba, kad je prevladavalo mišljenje, da su se plemenski oblici zadržali daleko u Srednji vijek i u društvenim i u političkim formama. Ali je to mišljenje bilo osnovano više na romantici,¹⁰ nego na analizi izvornog materijala. Lj. Hauptmann se oslobađa te slike razlikujući kraljevske posjede — »prije svega starodavne župske gradove: Nin, Karin, Tinj, Knin i Klis« — od plemenskih župa.¹¹

U najnovije je vrijeme O. Mandić, prenoseći rezultate dobivene analizom Ljetopisa popa Dukljanina — kako ih on shvaća — a na osnovu nekih isprava iz doba narodne dinastije iznio novo mišljenje. Naime, »da na području

⁷ Nacrt, str. 182. Nije jasno, kako je isti autor zamišljao proces u onom slučaju, kad kraljevi »potvrđuju ranije plemenske baštine kao donacionalne posjede« (n. dj., str. 183). Takvi su, prema autoru, bili na primjer »knezovi bribirski, koji su svoju bribirsku plemenštinu primili od kralja kao donaciju nekako u isto vrijeme, kad su knezovi krčki dobili Modruš...« (183). Među takve ubraja on i cetinske, omiške i krbavske knezove. Kako se nesumnjivo radi o nekadašnjim kraljevskim županijama iz doba narodne dinastije, a sam je autor u istome djelu ustvrdio, »da nikako nije opravdano te starohrvatske županije povezivati s plemenskim uređenjem i davati im na bilo koji način plemenski karakter« (138), to moramo postaviti pitanje, kada su te županije postale »plemenske baštine«, da bi opet potkraj XII. st. mogle donacijom prijeći kao feudalno dobro u ruke hrvatskih velikaških porodica?

⁸ Povijest Hrvata u doba narodnih vladara, Zagreb 1925, str. 673, 674.

⁹ »Nu glava ciele župe bio je i ostao župan njezin. Župan je prije svega bio starješinom plemena...« (108). »Župan je bio vojvoda župe, plemena, branilac njezin u vrijeme rata; bio je vrhovni sudija župe, kada god vladalac nije neposredno ili kroz svog zamjenika priepore rješavao. Župana nije postavljao vladalac, nego je iz pojedinih rodova, bratstava, plemena biran bio.« (Nutarnje stanje, str. 108—9.)

¹⁰ Lj. Hauptmann, Podrijetlo, str. 82.

¹¹ Takvim postavljanjem problema, t. j. tvrdnjom, da je tek jedan dio gradova prešao u kraljevske ruke, »dok drugi ostadoše plemenski«, Hauptmann je načeo jedno od najtežih i najvažnijih pitanja hrvatske povijesti u doba narodne dinastije, naime, pitanje, kako se formirala kraljevska vlast. On je jednom — u skladu sa svojom teorijom o doseljenu — bio sklon mišljenju, da su Hrvati-osvajajući odmah po doseljenu osnovali državu (Podrijetlo, str. 84 i sl.). No Hauptmann ostaje dužan odgovor, kako se formirala ta vlast, jer za »plemenske gradove« nije donio dokaze. Još uvijek dakle ne ostaje otvorenim samo pitanje, da li je Konstantin Porfirogenet spomenuo sve kraljevske županije, nego i pitanje, što su te županije u stvari bile.

jedne županije mogu postojati dvije uprave — županijska i župska — koje nisu u hijerarhijskom odnosu zato, što se u ispravama ne pravi nikakva razlika između pojedinih župana.¹² Mandićev dualizam počiva na uvjerenju, da 1. postoji kvalitativna razlika između kraljevskih i »župskih« župana; 2. da isprave na koje se poziva pružaju dovoljno uporište za zaključke o različitoj strukturi kraljevskih županija i »župa«; 3. da je kliška županija doista obuhvaćala navedene župe i 4. da su isprave, na koje se poziva autentične.¹³ Ako naime uzmemo u obzir poznatu činjenicu, da je izvještaj Konstantina Porfirogeneta o starohrvatskim županijama nepotpun i da ne obuhvaća čitavu hrvatsku državu, onda zasad nema razloga da u onim županijama, koje Konstantin Porfirogenet ne navodi, a i inače se spominju samo u jednoj ispravi, gledamo kvalitativno drukčije jedinice od kraljevskih županija.

Čini mi se, da je i sam proces »pretvaranja« župa u županije složeniji nego što to autor zamišlja. »Župe su, dakle, razvojna faza, koja je od seoske

¹² Bratstvo, str. 280.

¹³ Dioba na »kraljevske« i »župske« župane osnovana je jedino na podacima Konstantina Porfirogeneta. Budući da on ne spominje poljičkog, dridskog i zagorskog župana, autor zaključuje, da »njihova područja ipak nisu bile županije« (278, bilj. 306). Zbog toga njihovo područje naziva »župom«, čiji »je teritorij obuhvaćen u onom upravnih jedinica hrvatske države«. Drid, Zagorje kod Trogira i Poljice nalaze se na teritoriju pod upravom Kliške županije, dok se o Zastobrskoj i Zatinskoj ne zna ništa pobliže osim imena njihovih župana. »U tu bi kategoriju također pripadale Omiška, Makarska i Rastočka župa Neretljanske oblasti, poznate iz X. st., ukoliko su postojale u drugoj polovici XI. st.« (279—280). Jedno su dakle »županije-državne upravne jedinice sa svojim županima« (280), a drugo »župani dridski, zagorski i poljički kao funkcioneri na onom teritoriju, koji je već podvrgnut upravi kliškog župana« (280). No na čemu se to mišljenje osniva? Podaci o tim neobičnim županima, koje Mandić smatra župskim predstavnicima, nalaze se samo u dvije isprave Stjepana II. i jednoj Zvonimirovoj, koje su, kako je to dokazao V. Novak (Dva splitska falsifikata XII. stoljeća, Strema Buliciana 1924, str. 547—571) falsifikati. Treća je darovnica Radovana iz 1070, koja u onoj formi, u kojoj je sačuvana, pobuđuje sumnju (F. Rački, Documenta, str. 80—82.). No kad bi i te isprave bile autentične, tako da bismo se bez ustručavanja mogli na njih pozivati, da li je moguće tvrditi, da su spomenute »župe« bile sastavni dio Kliške županije? M. Barada, koji je nastojao odrediti granice te županije, ne uključuje u nju i Drid (Vlasteoski feudalizam, str. 24). On, štoviše, ne zna ni za kakvoga poljičkog župana, već tvrdi, pozivajući se na falsifikate (Zvonimirovu i Kolomanovu ispravu splitskoj nadbiskupiji; n. dj., str. 25), da su Srednja Poljica bila kraljevski teritorij. Prema njemu su »ostala mjesta u Srednjim Poljicama posjedovali Kačići, koji su, jer nisu tu bili starenici, nego doseljenici iz okolice Zadra, te posjede dobili od kralja skupa s Omišem negdje na početku XII. st.« (26). Moramo dakle postaviti pitanje, gdje su u Kliškoj županiji bile takve »župe«, koje su još »organizirane po načelima starog rodovskog uređenja« (Bratstvo, str. 283)? Barada je, doduše, pretpostavljao, da je u granicama Kliške županije bilo također »širih i užih teritorija nekadanjih seoskih rodovskih zajednica« (26), ali niti su one bile ondje gdje ih je tražio Mandić, niti su ih predstavljali župani. Kako Barada ne zna ništa niti o zagorskom županu na teritoriju Kliške županije, a o »Zastobrskoj i Zatinskoj se ne zna ništa pobliže osim imena njihovih župana« (Bratstvo, str. 280), to nestaje podloga Mandićeve argumentacije za posebne »župe« i »župane«. Nešto je ipak karakteristično za Klišku županiju, što ni Barada nije uzeo u obzir: kliški se župan — izuzevši Muncimirovu darovnicu — uopće ne spominje više za narodne dinastije (štoviše, niti u falsifikatima splitske nadbiskupije). Zatim, još jedna, vrlo važna činjenica: pri darivanju posjeda nikad se ne spominje, da se zemlja izuzima ispod vlasti kraljevskih župana, što se po mom uvjerenju ne može smatrati slučajem.

općine — vrvi dovela do županija kao upravnih jedinica hrvatske države«. ¹⁴ Jer upravo glavni kamen spoticanja u čitavoj toj problematici o županima je u tome, što se ne može dokazati, već samo predmijevati, da su župani bili »narodni predstavnici«. ¹⁵ I ako se već uzima Pop Dukljanin u obzir kao dokaz za tu dijarhiju u upravi, ¹⁶ onda ni on mnogo ne pomaže, jer i on zamišlja sve funkcionere kao vladareve ljude. »Unaquaue autem in provincia banum ordinavit, id est ducem, ex suis consanguineis fratribus, et supanos, id est comites, et sednicos, id est centuriones, ex nobilioribus earumdem provinciarum«. ¹⁷ A to, što »Ljetopis navodi župane, koji ne odgovaraju banovima za svoj rad, već izravno kralju«, ne može, čini mi se, dovesti do zaključka, »da se radi o ostacima političko-teritorijalnog uređenja po župama«. ¹⁸ Pop Dukljanin uopće ne poznaje druge župane nego te, koji polažu račun kralju. Morali bismo dakle sve župane u svakoj provinciji Budimirove države smatrati predstavnicima župa. Kad bismo uopće Dukljaninove primjere bez ustručavanja mogli pri-

¹⁴ Bratstvo, str. 285. Autor bi takve pretpostavke morao dokazati nekim primjerima. To bi, dakako, bilo teško, jer su upravo one političke organizacije, za koje autor priznaje, da su županije, od početka poznate samo kao takve.

Ali nije ništa jasnije prikazan ni razvoj »župa«. Pozivajući se na isprave iz čitavoga Srednjeg vijeka — čak i Poljičkog statuta! — Mandić je konstruirao takvu razvojnu fazu: »rodbinsko-teritorijalne zajednice — seoske općine (s naglaskom na rodbinstvu)« povezuju se nakon doseljenja »u rodbinsko-teritorijalne zajednice — župe (s naglaskom na teritorijalnosti), koje vrše političke, a ne proizvodne funkcije« (274). Nije gotovo potrebno tražiti u tim konstrukcijama neki stvarni proces, kad možemo razabrati, da je autoru služilo za zaključivanje primjer Poljičke župe! Druga bi se faza trebala sastojati u tome, da su »župe« — »kao političko-teritorijalne jedinice bez rodbinskog karaktera« predstavljale »klicu državnih oblika« (277). Što je dakle razlikovalo prvu fazu od druge, ako su i jedne i druge župe imale političke i teritorijalne funkcije? Pročitamo li zatim, da su te župe u XI. st. »političko-teritorijalne jedinice, organizirane po načelima starog rodovskog uređenja« (283), onda pogotovo ne možemo razumijeti, što te župe treba uopće da budu.

¹⁵ I taj problem Mandić rješava shematski: »Brži proces klasnog raslojavanja lomio je rodovsko uređenje u Hrvatskoj, pa su se župani sve više odvajali od svojih bratstava, da postanu državni činovnici — upravitelji županija« (Bratstvo, str. 282). Iako se u bilj. 325 poziva na 32 primjera iz Documenta Račkoga, nije jasno, kako je u stvari taj proces zamišljao.

¹⁶ Ta bi se dijarhija u upravi sastojala u tome, što postoje dvije hijerarhijske organizacije i dvije upravne ljestvice: kralj-ban-satnik i kralj-župan-satnik. Bratstvo, str. 281.

¹⁷ V. Mošin, Ljetopis popa Dukljanina, 1950, str. 55.

¹⁸ Bratstvo, str. 281. Mandić ne donosi tekst u cijelosti, izostavljajući upravo odlučne riječi. Čitav odlomak glasi: »... et duas partes tributorum comites, id est supani, regi ut solverent, tertiam vero suo usui retinerent; ban's autem sive ducibus nullam rationem facerent, sed unusquisque teneret et dominaretur supanis earumdem provinciarum ac regionum, sed solo regi rationem redderent« (Mošin, str. 55—56). Mošin je taj pasus popratio slijedećim komentarom: »U čitavom ovom pasusu značajno je isticanje upravne i financijske nepodložnosti župana banovima po feudalnom principu, gdje je 'svaki barun gospodar u svojoj baruniji', ali uz financijske obaveze i jednih i drugih prema kralju, u čemu se ispoljavao utjecaj bizantskog fiskalnog sistema« (bilj. 69). On je dakle smatrao, da se radi o »feudalnom karakteru županske vlasti kod Dukljanina« (n. mj.).

¹⁹ Kako Mandić nije imao siguran kriterij za razlikovanje »župa« od »županija«, morao se kolebati između jednih i drugih. Tako je tri neretljanske »župe« i Krbavu najprije ubrojio među županije, a zatim je dodao: »... ukoliko je Krbava u XI. st. bila jedna takva županija« i »ukoliko su (neretljanske župe; N. K.) postojale u drugoj polovici XI. st.« (280).

mjenjivati na naše prilike, onda bismo mogli naići na dvovrsnu političku vlast u Hrvatskoj, ali ne takvu, kakvu je zamišlja Mandić. Mogli bismo možda, pozivajući se na Konstantina Porfirogeneta, gledati u Lici, Gackoj i Krbavi onaj teritorij, na kojem nije bilo županijskog uređenja, već samo banske vlasti. Ondje bi Mandić mogao tražiti svoje župe, dakako uz obavezu da sadržaj toga termina — kako ga on zamišlja — i ovdje opravda. Na primjerima »župa«, koje je naveo, nije to učinio. Stoga bih se radije — ne ulazeći ovdje dublje u problem²⁰ — složila s M. Kostrenčićem²¹ i M. Baradom,²² koji su u županima gledali kraljevske činovnike, ne povezujući njihove funkcije u doba narodne dinastije s plemenskim uređenjem. M. Barada je stvarno jedini — uz Jelićev pokušaj²³ — na primjeru Kliške županije utvrđivao društveni sastav stanovništva na teritoriju županije. On je ustvrdio, da je »glavni i najveći dio regale territorium u rukama vladarskim«, a da su »manji dio, terrae hereditariae i terrae patrimoniales, bile svojina nekadašnjih dviju seoskih zajednica, već podijeljenih na kućne i porodične zajednice.«²⁴ Baradi nisu pri toj analizi niti društvene kategorije²⁵ niti sumnjive isprave,²⁶ činile nažalost nikakve poteškoće, ali uza sve korekture njegovih rezultata, ostati će ipak glavni: da na teritoriju ove kraljevske županije nije niti prvotno bio veliki dio posjeda u kraljevim rukama. Pitanje je tek da li možemo s Baradom tvrditi, da su unutar županija bile posebne jedinice »slobodnih ili plemenitih ljudi (potcrtala N. K.)«,²⁷ iako je izvan sumnje da su slobodni ljudi tada doista postojali.

²⁰ Problem se župana može, prema mom uvjerenju, rješavati samo kao općeslavenski problem. Vidi vrlo dobar pregled literature kod Lj. *Hauptmanna*, Staroslovenska družba in obred na Knežjem kamnu, SAZU, Dela 10, 1954, str. 7 i sl.

²¹ S obzirom na karakter županske službe, čini mi se točnim mišljenje Kostrenčića: »Pretpostavljamo, da su se župani zvali vojni pratioci vojvode, koji je izvodio svoje podrijetlo iz organizacije vojne demokracije... S njima se on savjetuje kod poduzimanja važnijih čina, njima on kao patrimonijalni vladar povjerava, da u pojedinim teritorijalno određenim oblastima — županijama — u njegovo ime vrše vlast« (Nacrt, str. 138). Ne bih se naprotiv mogla složiti s nekim drugim tvrdnjama. Na primjer, »da je župan dao ime onoj teritorijalnoj jedinici, kojoj je stajao na čelu, a ne, možda, obratno« (n. mj.).

²² Vlasteoski feudalizam, str. 23.

²³ L. Jelić, Povjesno-topografske crtice o biogradskom primorju, VHAD III, 1898, str. 33—126. Jelić nije, nažalost, mnogo ispitivao izvorni materijal, već se zadovoljio općenitim tvrdnjama. Na primjer: »U Sidrazi, kao i u drugim županijama, zemljište je bilo razdijeljeno među plemenite ljude slobodnjake i na krunske posjede (territorium regale, terrae regales)« (str. 36).

²⁴ Vlasteoski feudalizam, str. 30.

²⁵ Tako je, na primjer, samo prema izrazu dedići (coheredes) — naziv, koji Toma daje stanovnicima Ostroga — zaključio, da se radi o nekadašnjem plemenskom naselju, koje je tada »rodovska bližika« ili seoska zajednica (n. dj, str. 29—30). Mandić se doduše osvrnuo na te Baradine tvrdnje, ali nije dao bolje tumačenje. Prema njemu bismo ondje morali tražiti zadruge, t. j. »rodbinske zajednice onih rođaka, koji potječu od živog ili nekad živog praoca, o kojemu se sačuvao spomen. Više takvih rodbinskih zajednica povezano je u bratstvu, te sve zajedno eksploatiraju zajednički teritorij — seosku općinu« (HZ V, 1—2, 1952, str. 138).

²⁶ Pozivao se, na primjer, na splitske falsifikate (na isprave Stjepana II, Zvonimira i Kolomana), kao da je zaista svejedno, da li su podaci neke isprave autentični ili ne.

²⁷ N. dj., str. 27.

Možda bismo Baradine rezultate mogli dopuniti još nekim zaključcima. Prije svega činjenicom, da na teritoriju Kliške županije nije više nakon izumrća narodne dinastije bilo darovnica. A ako se složimo s Hauptmannom da je to bila općenita pojava u Hrvatskoj za Arpadovića,²⁸ — t. j. da na teritoriju kraljevskih županija nije bilo darovnica — onda smo time dobili vrlo važan kriterij za razvitak društvenih odnosa, kao i mogućnost da ustanovimo tip političkih jedinica. Nesumnjiva je naime činjenica, da su Arpadovići izgrađivali u Slavoniji i Ugarskoj svoju vlast na svojem patrimoniju — pa je jezgru županije sačinjavao kraljevski posjed.²⁹ Ako takav posjed u Hrvatskoj poslije dolaska Arpadovića nije više postojao, onda su županije u Hrvatskoj morale biti drugačijeg tipa. Upravo na toj činjenici treba izgraditi i rješavati problem najstarijih hrvatsko-ugarskih odnosa, a ne na osnovu legendarnih 12-ero plemena. To drugim riječima znači, da u Hrvatskoj za Arpadovića ne ćemo tražiti one karakteristične društvene organizacione oblike, koji su isključivo vezani uz organizaciju kraljevskih županija. A to je vrlo važno i za dalje zaključivanje: ako na teritoriju kliške županije nije bilo poslije 1102 kraljevskih darovnica, onda se tim putem, dakle vladarskim darovnicama, nisu ondje povećavali feudalni odnosi. Ništa nas naime ne priječi da organizaciju vladarskih jedinica u doba narodnih vladara zamišljamo takvom, kakva je ona bila i drugdje, gdje se postepeno izgrađivala državna vlast. Ostaje i ostat će neriješenim samo pitanje, koliko je vladar imao zemlje u neposrednoj vlasti. O tom je omjeru govorio i Lj. Hauptmann, koji je točno ustvrdio, da »listine omenjaju vse do kraja hrvatske samostalnosti kronska posest samo tu pa tam med Cetino in Zrmanjo. Zdi se torej, da je imel kralj le malo posestev, a s tem bi se strinjala ne samo redkost in skromnost njegovih daril...«.³⁰

Stoga treba dati odgovor na pitanje, u kojim je oblicima uopće došla do izražaja kraljevska vlast u Hrvatskoj za Arpadovića. To i jest temeljno pitanje, o kojem se zasad — dok još nije provedena kritička analiza svih isprava iz XII. i XIII. st. — mogu nabaciti samo manje ili više sigurne pretpostavke. Slika, koju o tome daje dosadašnja historiografija, ne bi se mogla nazvati jasnom i razumljivom. Jer ako su doista tobožnji predstavnici 12 plemena, kako se to općenito drži, pregovarali s Kolomanom i uspjeli za sebe dobiti neki povlašteni položaj ili staleška prava, u kakvom su oni bili odnosu prema stvarnim županima, koji u XII. i XIII. st. postoje? Tä valjda nitko ne će tvrditi, da su ti predstavnici 12 plemena, koji u XIV. st. za sebe prisvajaju županske titule, doista bili župani u kraljevskim županijama! Za takvo mišljenje nema potvrde u izvorima. Ali u nekim se političkim oblicima zacijelo morala organizirati kraljevska vlast u Hrvatskoj. Ako to nisu bile »plemenske župe« 12 plemena, onda je možda moguće da su se u nekim oblicima održale županije, koje spominje još Konstantin Porfirogenet.

²⁸ Hrvatsko praplemstvo, str. 102. Samo s tom razlikom, da je Hauptmann tu činjenicu vezivao uz »plemensku Hrvatsku«, t. j. cjeloviti teritorij Hrvatske od Gvozda do mora. »Zakaj ako v plemenski Hrvatski za madžarskega plemiča ni bilo mesta, čeprav je imel na hrvatskem prestolju kralja svoje krvi, potem je i brez apendikule skoraj gotovo, da je moral vladarja vezati neki sporazum, neka ‚pacta conventa‘«.

²⁹ B. Hóman, Geschichte des ung. Ma, str. 205 i sl.; A. Timon, Ung. Verfassungs- und Rechtsgeschichte, 202 i sl.

³⁰ Hrvatsko praplemstvo, str. 86.

Iz kratkog se pregleda dosadašnje literature vidi, da su predodžbe o županijama za Arpadovića bile vrlo jednostavne: plemenska se župa pretvara u kneštvo, a one župe koje se nisu pretvorile u kneštva, spojene su u XIV. st. u županije ugarskog tipa, ili su župe pretvarane u županije, dok kneštva nije uopće bilo. Argumenti su za takvo zaključivanje bili uglavnom terminološki. Autorima je ponajviše dostajalo da konstatiraju postojanje takvih teritorijalnih jedinica, u kojima su se, prema njihovu uvjerenju župani pretvarali u knezove. Nije pritom nikoga interesiralo pitanje, što je u stvari županija od XII. do XIV. st. Ustvrdimo li, da je bila teritorijalna jedinica, nismo mnogo napredovali, jer smo ostavili otvorenim pitanje njene strukture: da li je zatvorena cjelina, u koju su uključeni svi stanovnici na tom području; a ako jesu, u kakvom su odnosu prema županu? Problem se jedva može rješavati u cjelini. Tek najpoznatiji primjeri omogućit će stvaranje nekih zaključaka, od kojih ne samo može, nego i mora biti iznimaka, jer razvitak nije u svim dijelovima Hrvatske bio jednak. Već smo jednom u tom pogledu istakli primjer Bribirske županije,³¹ iako i njen historijat možemo pratiti tek od druge polovice XII. stoljeća. No nisu manje jasni i primjeri Sidraške i Lučke županije u istom razdoblju.

Vrlo velike poteškoće čine pri radu sumnjive isprave, osobito one, koje su sačuvane u samostanskim kartularima. Ne ćemo vjerojatno pogriješiti, ako ipak iz parnice za posjed Brda (samostana sv. Krševana) izvadimo podatak, da je ban Dionizije donio presudu o spomenutom posjedu »consilio et iudicio cunctorum iupanorum Sclavonie, qui presentes erant«.³² Isto se tako Maur »comes et tocius maritime provincie studiosus exercitator« okružio, donoseći presudu o Kokičanima, ovim županima: Miroslavom Bribirskim, Kataldom kninskim, Dešenom Slovinje Sidraškim, Kuzmom Pribičevićem (vjerojatno lučkim) i nekim drugima, za koje se ne može utvrditi, koje su funkcije nosili.³³ Takvih primjera ima više,³⁴ pa na osnovu tog materijala iz druge polovice XII. st. možemo utvrditi ovo:

1. kod presuda i na sudu, koji održavaju ban i herceg, sudjeluju kao savjetnici župani. Oni često vrše i funkciju pristava. Budući da se vrlo često navode samo imena, bez oznake časti, otežano je njihovo raspoznavanje među drugim licima, koja se u ispravama spominju.³⁵

2. Tada, a možda i ranije, županska se čast prenosi s oca na sina i ostaje, kako se čini, nasljedna u jednoj porodici. Najpoznatiji primjer za to su bribirski župani: Miroslav, koji 1184 šalje svoga sina Grgura, kasnijeg dugogodišnjeg župana, kao pristava u sporu za Brda,³⁶ sin je Bogdanca, koji je još

³¹ Plemstvo, str. 99.

³² C. D. II, 185.

³³ »Memimus nos quidem Maurus... comes et tocius maritime provincie studiosus exercitator, quod cum castrametati essemus in predio Desconis, quod Belize vocatur, una cum Mirosalao Breberiensis iuppano, Cathaldo Tyniensi, Desenno Slouinie, Cosma Pribicheuich, Posillo Rusinich, Jacobo filio Mislmiri et Tirpite Jadrensi...«. C. D. II, str. 180.

³⁴ Na primjer C. D. II, str. 268, 357.

³⁵ Na nesigurnost u zaključivanju prema titulama upozorio je vrlo dobro O. Dungenrn, *Adelsherrschaft im Mittelalter*, München 1927, str. 30.

³⁶ C. D. II, str. 189, g. 1184. Ego iupanus Miroslaus Brebriensis filius Bogdanizi... et in loco mei do pristaldum Gregorium filium meum coram his testibus...«. Vidi V. Klaić, *Bribirski knezovi*, str. 18 i sl.

prije 1164 vršio župansku čast.³⁷ Ali ima i drugih primjera.: Dešen je sin sidraškog župana Slovinje,³⁸ a njegov sin Saracen, kao i on sam, vrši također čast župana.³⁹ Poznati hrvatski velikaš Domald vjerojatno je sin ovog Saracena.⁴⁰ Isto je tako i Dedomir, sin župana Sramlena (vjerojatno lučki župan), i sâm dugogodišnji župan.⁴¹ Nesumnjivo je dakle, da se među nekim županima u Hrvatskoj — u nekima od onih županija, koje spominje Konstantin Porfirogenet počeo utvrđivati običaj, da se županska čast nasljeđuje. Nema podataka na osnovu kojih bismo mogli zaključivati, da su banovi ili hercezi nastojali taj običaj iskorijeniti postavljajući svoje ljude. Dapače, vojvoda Maur i herceg Andrija presuđuju s onim županima, koje su u Hrvatskoj zatekli.⁴²

Takav odnos centralne vlasti prema kraljevskim činovnicima,⁴³ koji svoju vlast vrše gotovo nezavisno i postepeno je pretvaraju u svoju vlast, morao je prije ili kasnije dovesti do međusobnog obračunavanja među suparnicima. Kako Andrijino hercegovanje nije unijelo neke bitne promjene u tom pogledu — a još je mnogo manje Andrija mogao na prilike u Hrvatskoj utjecati kao kralj — u međusobnoj su borbi izbijali na površinu oni, koji su bili najjači. Teško će biti ikada oživjeti sliku tih borbi u cijelosti, ali se ona nesumnjivo vodila oko i između dviju centralnih ličnosti u prvoj polovici XIII. stoljeća, t. j. Domalda, prvotno skradinsko-sidraškog kneza,⁴⁴ i Grgura Bribirskog.⁴⁵ Posljednji je najzad izašao kao pobjednik, tako da ga je Toma mogao 1227 opisati ovako: »Nec erat in tota prouintia Chroatie, qui tanta potentie prerogatiua polleret; omnes enim inimicos suos superauerat; nec erat, qui ad res ipsius et fratrum suorum extendere manum auderet.«⁴⁶ I Klaić je isticao, da

³⁷ Prema podacima isprave o parnici za zemlju u Mokranima između abatise samostana sv. Tome i Glamočana (». . . illam terram possidemus et ante Albeusum, qui tunc temporis in loco bani erat, rationem una nobiscum habuimus ac predictus Albeus visa ratione pristoldum nobis Bogdanizum dedit. . . quia nostra ratione prospecta prememoratum Bogdanizum nobis alia vice pristoldum dederunt. . .«. C. D. II, str. 99—100). V. Klaić, Bribirski knezovi, str. 19—20.

³⁸ C. D. II 132, g. 1172; II 180, g. 1182; II 189, g. 1184; II 218, g. 1188.

³⁹ C. D. II 218, g. 1188.

⁴⁰ To pretpostavljam prema tobožnjoj darovnici Andrije II. iz 1210, kojom je cetinski knez dobio tobože zemlje Domalda između Krke i Zadra (v. HZ X, 1957, str. 179).

⁴¹ C. D. II, 184—186, g. 1183; II 189, g. 1184; II 270, g. 1194; III 202, g. 1221.

⁴² Opisujući opseg vlasti hercega Andrije, kasnijega kralja Andrije II, Klaić nije posvetio posebnu pažnju podacima iz isprava od g. 1184. Ondje se, naime, navode župani županija u Hrvatskoj (vidi bilj. 33). Zbog toga je među Andrijinim dostojanstvenicima nabrojio samo »župane hrvatskih župa (sanensis comes, corbauiensis comes, guarastiensis comes, de Gorra comes) i načelnike dalmatinskih gradova. . .«. O hercegu Andriji (1197—1204), Rad JAZU 136, 1898, str. 221.

⁴³ Misao o tom procesu feudalizacije javnih službenika istakao je već Lj. Hauptmann. No on je taj proces zamišljao već u doba narodne dinastije, a zasnivao ga je samo na tobožnjim posebnim pravima predaka dvanaestero plemena na županske titule. Ta je nedokazana pretpostavka o županskoj tituli predaka 12 plemena oduzimala snagu u osnovi točnoj njegovoj tvrdnji, da su »ne samo feudalci na Zapadu. . . nego i slavni hrvatski dinasti — ,comites' Nelipići, Šubići, Kurjakovići i drugi« pretvarali »prvobitno službeni naslov nasljeđivanjem u staleški naziv svojih potomaka«. Podrijetlo, str. 107.

⁴⁴ O Domaldu vidi D. Švob, Komes Domald.

⁴⁵ Vidi V. Klaić, Bribirski knezovi, str. 20, 22 i sl.

⁴⁶ F. Rački, Thomas archidiaconus, str. 113.

»kneza Gregorija ide slava, da je položio temelj kasnijoj moći i sjaju Bribirskih knezova od plemena Šubić«.47 Vrlo je dobro poznato, kako je vlast porodice Bribirskih i dalje rasla sve do samostalne dinastičke vlasti. Ali na čemu su je osnivali? Općenito uvjerenje, da je Miroslav, sin Bogdanca, dobio od Bele III bribirsku županiju negdje potkraj XII. st.,48 temelji se na podacima lažne isprave iz 1251.49 Na osnovu te isprave ne možemo zaključivati, kada su Bribirski knezovi dobili županiju — to ni oni sami nisu htjeli znati —, već jedino što se razumijevalo pod županijom. Bela IV tobože potvrđuje »comitatum Breberiensem cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis«. Komitat je dakle prema ovoj ispravi prije svega čast spojena s prihodima na određenom teritoriju. A u toj su časti uključena i sva ona prava, koja ima kraljevski župan: prije svega sudačka vlast i pravo pobiranja prihoda.50 Kad su dakle Bribirci od kraljevskih činovnika postali nasljedni knezovi, nisu se zacijelo na terenu samom dogodile velike promjene, jer se radilo samo o tome, kome će pripasti oni prihodi, koje su župani bili dužni davati kralju ili hercegu.51 Primjer bribirske županije nije osamljen; na sličan ili isti način morale su i ostale kraljevske županije prelaziti u ruke pojedinaca.52 A da se taj proces odvijao više protiv volje vladara nego s njegovim pristankom, pokazuju falsifikati.53 Čini se dakle prema svemu, da u darovnicama komitata — dakle časti i pri-

47 V. Klaić, n. dj., str. 33.

48 Isti, n. dj., str. 20—21.

49 C. D. IV 466—468. Već je Švob s pravom upozorio na to, da je isprava Andrije II. iz 1210 falsifikat (Komes Domald, str. 9 i sl.). I sama stilizacija u ispravi iz 1251 upućuje na to, da je tvrdnja Bribiraca — *nobiles de Breberio* —, prema kojoj su dobili županiju od predaka kralja Bele IV., izmišljena. »Nos igitur... comitatum Breberiensem cum omnibus utilitatibus et pertinenciis suis a progenitoribus nostris eis liberaliter datum et collatum ac inclite recordationis patris nostri priuilegio roboratum, quod tamen casu dicitur amissum, plene et pacifice eidem duximus confirmandum, ut tam ipsi quam ipsorum heredes possideant pleno iure«. I jezik isprave, koji u nekim izrazima upućuje na humanističku latinštinu, stran je arpadovskoj kancelariji. No kad bi i prešli preko tih argumenata, ne upućuje li i sadržaj isprave na zaključak, da je ona izmišljena? Moramo, naime, postaviti pitanje, kako bi Bela IV. mogao potvrditi bribirsku županiju porodici Bribiraca, kad mu za to nisu donijeli nikakvih dokaza? Ne zna se, štoviše, koji je Belin prethodnik darovao županiju, jer se izgubila i potvrđnica Andrije II. Dakako, da bismo odgovor na to pitanje mogli tražiti samo u slabosti Bele IV., kad ne bismo znali, da su Bribirci držali župansku čast u svojoj porodici već preko 100 godina.

50 Vidi bilj. 29.

51 To dakako ne isključuje mogućnost svake promjene u položaju stanovništva na teritoriju bribirske županije. Iz drugih je krajeva, osobito u srednjovjekovnoj Slavoniji, poznato, da je proces feudalizacije vodio postepenom nestajanju slobodnog stanovništva. Bilo bi prerano tvrditi, da je razvitak tekao tako i u Hrvatskoj. No taj je problem u Hrvatskoj još potpuno neistražen.

52 Vidi o tome A. Timon, n. dj., str. 212 i sl. »Ging das ganze Komitat oder dessen grösster Teil in Privathände über, so stand dann nichts im Wege, dass der neue Besitzer mit dem Boden auch die daran haftenden Rechten an sich riss. An Stelle des Dienstadels musste der erbliche treten. Die ganze patrijarchalische Ordnung musste der feudalen Raum machen«. U prikazu staleškog razvoja u Hrvatskoj, Marczali se zaustavlja jedino na tumačenju slavonskog sabora iz 1273 i privilegija dalmatinskih gradova, dok razvitak županija uopće ne dodiruje. H. Marczali, Ung. Verfassungsgeschichte, str. 18 i sl.

53 Na primjer tobožnja darovnica cetinske županije (vidi Švob, n. dj., str. 9).

hoda — ne možemo gledati tako temeljite promjene, koje bi vodile od slobode prema kmetstvu.⁵⁴

Međutim, karakteristično je i to, što izvorni podaci o čitavim komitatima, bili oni autentični ili falsifikati, ne spominju na teritoriju koji obuhvaća županija — izuzevši Modruš — nikakvo stanovništvo. Jedino modruški privilegij govori o »homini terre illius«, nad kojima ima otad jurisdikciju sam krčki knez. Budući da se ne čini nikakva razlika među stanovništvom, najvjerojatnije je da je jurisdikciju župana, odnosno kneza, ograničavao samo ban.⁵⁵ A kako se u županijama u Hrvatskoj za Arpadovića ne spominju ni posebni kraljevski suci,⁵⁶ ni posebni sloj nobiles, kojima bi oni sudili, to iz toga vjerojatno možemo zaključiti, da su kraljevske županije prešle u ruke velikaša prije, nego što se u njima mogao razviti i izdići posebni sloj nižega plemstva. Jer su, naprotiv, u Slavoniji zahvaljujući prvom staleškom saboru pod banom Matijom Čakom,⁵⁷ niže plemstvo i jobagioni castri osigurali svoj položaj prije, nego što su velikaši uzurpirali bansku čast,⁵⁸ učinivši je nasljednom. I opet, čini se, možemo ustvrditi, da je za formiranje staleža u Hrvatskoj u doba Arpadovića, ili točnije, prije izdizanja Bribirskih knezova do samostalne banske časti, nedostajala kraljevska vlast, koja bi razvitak u tom pravcu potpomogla.

Ako uzmemo u obzir činjenicu da su većinom na nama nepoznat način i u nepoznato vrijeme gotovo svi komitati prešli u ruke pojedinaca, onda ćemo lako razabrati, da u toj činjenici leže uzroci nemoći posljednjih Arpadovića. A sistem se vladanja nije mogao promijeniti. Dapače, Arpadovići su morali ići i dalje. Kraljevskih županija više nije bilo, pa je najjačeg velikaša trebalo privući nasljednim banstvom.⁵⁹ No Andrija III ne daje tako lako, kao daleki njegov rođak iz Napulja. On obavezuje Bribirske knezove, dajući im Hrvatsku, na službu s 500 vojnika i to u vojnim pohodima protiv nutarnjih i vanjskih neprijatelja, kao i na priznavanje vlasti i prihoda njegove majke herceginje Margarete. Nije stoga neobično što su se Bribirski knezovi priklonili Anžuvincima: Karlo II — koji dakako nema što izgubiti, jer u Hrvatskoj još ništa nema — daruje banu Pavlu i njegovoj braći »de Croatia et Dalmacia, quantum scilicet protenditur a finibus comitatus de Chelum usque Segniam, Gazecham et Modrussiam cum omnibus baronibus, vasallis, civitatibus...«.⁶⁰ Iako je taj privilegij tada, t. j. 1292, bio zbog stvarnog stanja vrlo nestvaran, ipak je kasnije, kad je najzad Karlo Robert postao kraljem, služio kao zakonita osnova, na kojoj su Bribirci sve do 1322 osnivali svoju dinastičku vlast. Pad Mladena

⁵⁴ Tako je shvatio darovanje Vinodola 1225 M. Kostrenčić, *Vinodolski zakon*, str. 41.

⁵⁵ »Preterea volumus et regia auctoritate decernimus, quod omnes homines de terra illa nullius iudicio assistere teneantur, nisi proprii domini; tamen si banus in eadem terra presens fuerit, quamdiu presens fuerit, iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat; verum tamen dominus eorum, si de hominibus suis aduersariis eorum iustitiam facere noluerit, pro hominibus suis ante banum in solo tali casu teneatur respondere«. C. D. II 262, g. 1193.

⁵⁶ T. zv. bilochi regales; vidi A. Timon, n. dj., str. 210.

⁵⁷ Vidi A. Dabinović, Kako je došlo do otvorenja slavonskog sabora godine 1273, *VZA XI*, 1945, i M. Kostrenčić, *Nacrt*, str. 224 i sl.

⁵⁸ V. Klaić, *Povjest Hrvata I*, 1899, str. 250 i sl.

⁵⁹ V. Klaić, *Bribirski knezovi*, str. 59; C. D. VII 163, g. 1293.

⁶⁰ C. D. VII 105.

II. ipak nije omogućio uspostavu kraljevske vlasti, jer za njenu izgradnju još nije bilo materijalne podloge u Hrvatskoj. Knezovi su Bribirski doduše srušeni s banstva, ali njihovu ulogu preuzima Nelipac, koji kao kninski knez, drži ključne položaje u Hrvatskoj. Razbijanjem moći Bribiraca nestaje jedine snage, koja je poslije izumrća narodne dinastije uspjela okupiti gotovo sve hrvatske zemlje. Hrvatska je razbijena: primorski pojas od Zrmanje do Cetine sve više povećava Venecija u svoju korist, otoci bibrirske baštine zatvaraju doduše Nelipcu pristup k moru, ali služe kao most, po kojem se Mleci uvlače u unutrašnjost. Jedna se, naime, grana Bribirske porodice odlučila na korak, koji je još osjetljivije smanjio hrvatski teritorij: sinovi kneza Grgura i Ilije sklapaju savez sa Zadranima i postaju 1324 zadarski građani. Oni moraju dopustiti zadarskoj općini da oporezuje njihove podložnike na zadarskom teritoriju, a sami se podvrgavaju zadarskom sudu i dopuštaju da Zadar stavi svoju posadu u bibrirsku utvrdu.⁶¹ Kako su tada i Krbavski knezovi pristali na iste uvjete⁶² — nesumnjivo također za svoje posjede na zadarskom teritoriju — to je nova obaveza hrvatskih velikaša — njihovo zadarsko građanstvo — omogućila Veneciji da ih podvrgne svojoj moći i nadzoru.⁶³ Zadarski se distrikt u navedenom ugovoru iz 1324 protezao od Rogova do Karinskog zaljeva.⁶⁴ Kako je isprava iz 1242, u kojoj se spominju iste granice zadarskog kotara, najvjerojatnije falsifikat,⁶⁵ to se ne može sigurno odrediti kada je Zadar proširio svoj teritorij na račun Sidraške i Lučke županije. Svakako se selo Draginići, koje

⁶¹ Listine I, str. 347—349; »Et ideo nos fratres Berberiensis cum heredibus nostris... promittimus et obligamus, nos semper esse cum tota gente nostra bonos, veros et fideles amicos predictis domino comiti Jadrensi et civibus et communi Jadrensi, ita quod nos nostrique heredes cum nostra potentia et gente tota simus et esse et venire debeamus ad omne mandatum communis Jadre manu armata hostiliter et omnes et singulos, contra quos commune Jadrense processerit, et quos offendere voluerit, et quod inimicos et offensores communis Jadre, quos commune predictum inimicabitur, non recipiemus in castrum seu locum Bribiriensem, nec cum eis modo aliquo participabimus, sed ipsis inimicabimus... Item possit commune Jadrensi de cetero facere et imponere omnem factionem, angariam et collectatas super iobagionibus nostris residentibus in Jadrensi districtu, videlicet a Rogova in Nadinum et in Sutmartindol usque mare versus occidentem secundum privilegia regalia tanquam super hominibus sui iuris et sicut et quando super aliis iobagionibus Jadrensis duxerit faciendum...«.

⁶² Listine I 348.

⁶³ E. Ennen je upozorila, da su gradovi u Italiji upravo na taj način, t. j. sklapanjem ugovora sa susjednim plemstvom, širili svoj teritorij. (Frühgeschichte der europäischen Stadt, Bonn 1953, str. 255 i sl.).

⁶⁴ N. dj, str. 348.

⁶⁵ Prateći razvikat zadarskog kotara, I. Beuc je osobitu važnost pripisivao navedenom ugovoru (Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vj. drž. arhiva u Rijeci II, str. 493—781). Bio je uvjeren, da je to porodica bana Pavla i da su »darovnicu Bele IV. 1242 godine i njenu potvrdu iz 1311 godine bibrirski knezovi Šubići priznali tek 1324. godine« (524). Belinu darovnicu nisu, kaže on, Zadranima mogli ostvariti zbog toga, »jer je Zadar svaki puta ponovo pao pod Veneciju, pa gospodar zemalja na darovanom području, a to su bili uglavnom knezovi Šubići, nisu opravdano htjeli priznati to darovanje, te nisu dozvoljavali zadarskoj komuni da ubire podavanja njihovih podložnika« (530). Međutim, da li se može poistovjetiti pojmove: proširenje kotara i oporezovanje kmetova, kao što to čini Beuc? Ne bih to tvrdila čak ni u onom slučaju, da su Bribirci, koji sklapaju 1324 ugovor, doista od banove neposredne loze. Ne ulazeći ovdje u pitanje proširenja zadarskog kotara, mislim, da je taj proces mnogo složeniji. Svakako je nužno, da se najprije riješi pitanje nekih falsifikata, odnosno

je još 1321 na hrvatskom teritoriju,⁶⁶ nalazi 1323 u zadarskom distriktu.⁶⁷ Možda je Zadar u općoj smutnji, koja je nastala poslije Mladenova pada, sam pripojio, posluživši se lažnom ispravom Bele IV iz 1242. jedan dio nekadašnje Lučke županije. Svakako je jedan dio Mladenove baštine pripao kralju.⁶⁸ Ako se dakle uzme u obzir da su granice zadarskog kotara toliko proširene na istok i sjevero-istok, a da se njihov stvarni utjecaj zaustavljao tek na Krki, onda je jasno, da je kralj morao doista svoju vlast u Hrvatskoj izgrađivati posve iz temelja. Situaciju u Hrvatskoj osvjetljava plastično još 1350 jedna isprava izdana u Vrani, u kojoj se komune Nin i Skradin nazivaju preljubicama, koje su otpale od svoga pravog vladara.⁶⁹ Dalmatinske su komune, naime, u ratu hrvatskih velikaša ipak radije izabrale mletačku zaštitu i zbog toga su se redom predavale pod njenu vlast: 1322 Trogir,⁷⁰ 1327 Split⁷¹ i 1329 Nin.⁷² Povremene lige velikaša i dalmatinskih komuna odaju potpuno bezvlađe. Tek smrt kralja i Nelipca mijenja razmjer među snagama i prvi put omogućava Anžuvincu da pokuša uspostaviti »svoje kraljevsko pravo«,⁷³ na koje se u Hrvatskoj zaboravilo. Kraljevski su komitati bili tako dugo u rukama hrvatskih dinasta, da se sačuvala samo uspomena na to, da su nekada bili kraljevski. Štoviše, kralj je mogao smo neke utvrde pridobiti, iako se nesumnjivo postavio na stanovište, da su sva nekadašnja kastra u Hrvatskoj njegova. Već 1345 šalje bana Nikolu »ad recuperandum et recipiendum pro prefato domino rege terras, castra, possessiones et silvas, que ad ius regium et sancte corone de iure pertinere noscuntur.«⁷⁴ God. 1345 predaje mu vjerojatno⁷⁵ Ivan Nelipčić najvažnije utvrde: Knin, Počitelj, Srb, Stog i Unac.

sumnjivih isprava (na pr. zadarska iz 1242, ninska iz 1205 i t. d.), jer će se tek tada moći pristupiti sigurnijem zaključivanju. Osim toga, potrebno je postaviti *kriterij*, na osnovu kojega se može određivati pripadnost teritorija neke komune u ranom Srednjem vijeku. Međutim, »teritorijalni princip važenja prava« u XII. st., koji je Beuc postavio (527), ne može se primjeniti, jer se niti posjedi građana nisu poklapali s opsegom gradskog distrikta. Pravni je naslov, na osnovu kojega grad širi svoje područje, mora biti drugačiji. Kako za naše raspravljanje nije bitno, kako se zadarski kotar širio do XIV. st., nego samo to, koji je opseg imao poslije 1322, to se ne namjeravamo dulje na tom pitanju zadržavati. Ali ne može biti sumnje, da je to jedno od najvažnijih pitanja ne samo za Zadar, već i za dalmatinske komune uopće.

⁶⁶ Ban Mladen II. dosuđuje zadarskom Draginiću Franji Stjepanovu zemlju u Draginićima; C. D. IX 21—23.

⁶⁷ DAZ, Spisi sv. Krševana, Cassella III, nro 109. Ivan, sin Dragine Pervoslava de Draginich, prodaje Franji Draginiću duas pecias nostras terre positas in Draginich districtus Jadre.

⁶⁸ C. D. XIV 269, g. 1370.

⁶⁹ C. D. XI 566.

⁷⁰ Listine I, 336—341.

⁷¹ Listine I, 368—372.

⁷² Listine I, 373—376.

⁷³ U ispravi o Cetini izjavljuje kralj Ludovik: »quod cum nos... serenissimam principissam dominam Elyzabeth, eadem gracia reginam Hungarie... cum quibusdam certis regni nostri prelatis et baronibus pro reformacione status regnorum Dalmacie et Croacie, nec non iurium nostrorum regalium extirpatione... Et cum eadem genitrix nostra ac dicti prelati et barones nostri... perceptis et auditis viginti duos iuratos pro exequendis iuribus nostris regalibus in regno Croacie per nos deputatos...«. C. D. XIII, 86—87.

⁷⁴ C. D. XI, 205/6, g. 1345.

⁷⁵ Vjerojatno zbog toga, što nema dokaza, da je Cetina doista bila zamijenjena prije 1360. Vidi bilj. 195.

Kralj mu za to daje kraljevski kastrum Sinj s distriktom Cetina i kastrum Brečevo.⁷⁶ Po osobitoj kraljevskoj naklonosti izuzima ga od svakog suda podvrgnuvši ga jedino svom kraljevskom sudu.⁷⁷ Još iste godine pokori se Ludoviku Budislav Ugrinić iz plemena Šubića, gospodar Roga i otoka Visovca.⁷⁸ Kralj mu zato potvrđuje njegove posjede i poklanja mu, oštetiivši ostale suplemenike, plemenštinu Jurišića.⁷⁹ G. 1347 mijenja kralj castrum Ostrovicu sa svim pripadnostima za Zrin u Slavoniji⁸⁰ i tako uklanja još jednog takmaca iz Hrvatske. Otad se vodi borba u Hrvatskoj uglavnom za ostatak bribirske baštine. Smrt Mladena III omogućila je, da su Klis i Omiš došli u kraljevske ruke. Skradin je ugrabila Venecija. Najzad se čitava Bribirska baština ograničila na djedovinu — Bribir.

Uspostava »kraljevskih prava« pružila je dovoljno čvrstu osnovu, da se na teritoriju Hrvatske organizira kraljevska vlast. Županije, koje su se za posljednjih Arpadovića postepeno organizirale u Ugarskoj i Slavoniji, bile su sasvim drugačije od prijašnjih, tzv. kraljevskih županija. Kako je nestalo kraljevskih posjeda, koji su činili podlogu tih ranijih županija, nestali su i oni društveni slojevi koji su bili vezani uz tu organizaciju. Jobagiones castri postaju ili kmetovi ili se uzdižu među plemstvo. Nove županije su izrazito staleške institucije, jer vlast u njima dijeli kraljevski predstavnik — župan s plemićima. Uz župana sjede iudices nobilium, plemićki suci, koji kod županijskih plemićkih stolova (sedes judiciariae) sude zajedno s njime. Uređenje je takvih županija bilo moguće samo tamo, gdje se iz društva izdvojila grupa nižega plemstva. Tek sada postaje i sabor, koji se i u Ugarskoj i u Slavoniji⁸¹ javlja upravo s prvim pojavama staleške organizacije plemstva, izrazito staleška organizacija. U Slavoniji i Hrvatskoj ne možemo, nažalost, zbog pomankanja izvornog materijala pratiti razvitak staleža, ali nesumnjivo je da je on i ovdje, kao i tamo, išao postepeno: od 1222, kad plemstvo i jobagioni castri dobivaju prva politička prava do 1290, kad se komitat oslobađa suda palatina i preuzima samostalno sudstvo. Neplemeniti slobodnjaci — jobagioni castri sačinjavaju još u ovom razdoblju sloj, koji je uključen u komitatsku organizaciju, ali kasnije ostaju u njoj samo plemići. Usporedo s organiziranjem županija formira se i županijski teritorij. Nekada zatvorene teritorijalne cjeline ne mogu se više uspostaviti, komitat sačinjava samo niže plemstvo, dakle

⁷⁶ C. D. XI, 249—252.

⁷⁷ »Volumus insuper, vt cum suis vniversis possessionibus tam hereditariis quam de novo per nos, vt prehabetur, sibi datis et collatis, necnon in processu temporum acquirendis, dictus comes Johannes et heredes eius uniuersi ab omnibus et quibusuis regni nostri iudicibus et ipsorum iudicatu, perpetuis temporibus successiuis exempti habeantur et nullius iudicio preter quam regie celsitudinis super hiisdem vilo unque (!) tempore astare teneantur«. C. D. XI, 251.

⁷⁸ V. Klaić, Povjest Hrvata II/1, str. 83.

⁷⁹ C. D. XI, str. 197. — »Quocirca castrum suum Rogh et insulam cum omnibus ipsius comitis Budizlai possessionibus hereditariis et eorum attinenciis et pertinenciis eidem suisque heredibus et successoribus perpetuo confirmamus. Insuper possessiones seu hereditatem olim nobilis viri Johannis filii Jurgi filii Jurse eciam de Berberio, sine heredibus defuncti, ipsi comiti Budizlao cum suis filiis et vniversis heredibus tanquam ad eos propter propinquorum proximitatem de iure spectantes dare, confirmare ac perpetuare decrevimus presentium per tenorem ...«.

⁸⁰ C. D. XI, 382. Usp. V. Klaić, Bribirski knezovi, str. 164/5.

⁸¹ Vidi bilj. 57.

plemićke općine, koje su obuhvaćene komitatom i ne nalaze se na posebnim vlastelinstvima. Izvan komitata i njegove organizacije ostaju vlastelinstva plemstva i velikaša, crkve i crkvenih institucija, i gradova. Plemićke općine čine prema vlastelinstvima zatvorene cjeline. Zakon Ludovika I od 1351 — koji je tek neznatno promijenjena Andrijina zlatna bula iz 1222 — završni je akt u izgradnji staleža. Ludovik svaljuje na plemstvo teret vojničke dužnosti, ali mu osigurava stalne prihode učvršćenjem kmetskih podavanja. S istom namjerom osiguranja vojničke dužnosti, koja tereti plemićki posjed bez razlike, on ukida pravo slobodnog raspolaganja posjedom osiguravajući baštinu neposrednim muškim potomcima, a isključujući žene (aviticitet). Plemstvo na čitavom teritoriju kraljevine uživa »jednu i istu slobodu« (una et aedem libertas). Ali ta libertas uključivala je i osnovni porez na zemlju! Plemstvo je jedino oslobođeno od plaćanja različitih carina. Ista su prava i dužnosti imali i plemići u Slavoniji.⁸²

Pitanje je, dakako, koliko su i na teritoriju Hrvatske uspjeli Anžuvinci provesti isti način uprave i vladanja. Naprijed prikazan politički razvoj pokazuje, da prije 1345 odnosno 1347 kralj nije imao mogućnosti organizirati komitate. Zbog toga nije tek slučaj, da se prvi sabor u Hrvatskoj održava tek 1350 i da se na njemu sastaju »universi nobiles Croati«.⁸³ Upravo na tom saboru rješavaju se bitna pitanja o tom tko će ući u organizaciju nižega plemstva, pa Virevići traže da im se prizna pripadnost plemstvu 12 plemena.⁸⁴ Ali sabor se u Hrvatskoj, kao i u Slavoniji, tek postepeno izgrađuje kao izrazita plemićka ustanova. God. 1354 sjede u njemu uz nobiles i »iobagiones castri et centuriones«.⁸⁵

Uostalom, već je V. Klaić davno konstatirao, da su Anžuvinci počeli u Hrvatskoj organizirati županijske sudbene stolove i da su, kako on misli, »obstojali i dalje starohrvatski plemenski stolovi (sudovi) za pojedina plemena (plemićke općine), koja su živjela unutar novo stvorenih županija«. »Plemenitih stolova«, nastavlja Klaić, »bilo je u svakoj županiji po svoj prilici toliko, koliko je bilo plemenskih općina ili plemena«.⁸⁶ Klaić je dakle formiranje upravnog sistema zamišljao kao spajanje plemenskih i županijskih institucija.

⁸² O razvitku društvenih odnosa u Slavoniji od XII.—XIV. st. nema još uvijek posebnih radova. V. Klaić je, doduše, u svojoj Povjesti Hrvata dao kratak pregled pojedinih epoha (I/1, 280—299, i II/2, str. 3—42), ali je on ondje tek utirao putove. Pokušaj J. Bösendorfera, da u »Agrarnim odnosima u Slavoniji« (JAZU 1950) dâ zaokruženu sliku, ostao je samo pokušaj, jer se on vrlo malo obazirao na domaći izvorni materijal.

Prema zakonu Ludovika I iz 1351. (C. D. XII, str. 53—59) trebalo je da plemići u Slavoniji budu izjednačeni s plemstvom u Ugarskoj. Međutim, već je V. Klaić utvrdio, da se ta odredba nije mogla provesti, jer se marturina zadržala kao osnovni zemljišni porez do XVI. stoljeća. Vidi Marturina, Slavonska daća u srednjem vijeku. Rad JAZU 157, str. 199 i sl.

⁸³ C. D. XI, str. 631. Na tumačenje isprave o Virevićima vraćali su se gotovo svi autori, koji su pisali o problemu društvenog uređenja u Hrvatskoj u Srednjem vijeku. Prvi je na nju upozorio V. Klaić, »Hrvatska plemena od XII. do XVI. stoljeća«, str. 5—6.

⁸⁴ Moje tumačenje isprave o Virevićima vidi u Plemstvu, str. 92.

⁸⁵ C. D. XII., 259—260: »ad presenciam domini Johannis Çus Croatorum vicebani et nobilium et castri iobagionum et centurionum Croacie in colloquio generali in loco vocato Podbrisan in Luca congregatorum.

⁸⁶ Povjest Hrvata II/2, str. 20.

Do tog ga je uvjerenja dovelo tada općenito mišljenje, da su plemena organizacije plemenitih Hrvata još od doseljenja. Zbog toga je u plemićkim sucima vidio pretstavnike »onih starih župa i plemena, a sada kotara (processus), od kojih je županija bila sastavljena«. ⁸⁷ Međutim, izvorni materijal ne potvrđuje to mišljenje. Nigdje se u Hrvatskoj ne organiziraju plemićki stolovi prije sredine XIV. st., što među ostalim pokazuje, da je to *plemička*, a ne *plemenska* organizacija. Klaić je sam sakupljao materijal i našao je najprije 12 takvih »župa«, ⁸⁸ a kasnije je njihov broj još i proširio. ⁸⁹ No kako je to bila samo sakupljena građa, on se nije upuštao u analizu kvalitativnih razlika između pojedinih »župa«. Ipak je u prikazu prilika u Hrvatskoj u XIV. st. razlikovao te plemenske stolove od onih, koje su vlastela organizirala po svojim knežtvima. Kao primjere za to naveo je krbavski i modruški stol. ⁹⁰ Međutim, upravo su ova dva primjera organizacije sudstva u »nasljednim lenima« — kojih se naravno može u Hrvatskoj nabrojiti i više — karakteristična. U njima, kao i u većini nasljednih kneštava, nema organiziranog nižeg plemstva. Nije tek slučaj, da u Gackoj, Vinodolu, Cetinskom, Kliškom i t. d. knežtvu nema plemićkih općina, a da ih ima u Bužanima, Lapcu, Srbu, Uncu i t. d. Uzroci su doduše različiti, ali se ponajviše svode na to, da je kod uspostave kraljevske vlasti u Hrvatskoj sredinom XIV. st. bilo gotovo nemoguće organizirati plemićke općine ondje, gdje su velikaši ostali nasljedni knezovi, ili ondje gdje je vlastelin bila crkva. Kad je kralj g. 1345 privremeno potvrdio Ivanu Cetinskom Knin i Brečevu, onda je izričito u privilegiju naglasio, da »nobiles in tenutis et pertinenciis dictorum castrorum Tign et Brec manentes, nulli nisi predicto comiti seuire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari«. ⁹¹ A kako je kralj istodobno oslobodio Ivana i njegove nasljednike od svih sudaca u kraljevini i stavio ih neposredno pod svoju sudsku vlast, ⁹² to plemićke općine na teritoriju kneštva nisu ni mogle biti pod neposrednom kraljevskom vlašću. Dapače, primjer cetinskih plemića kao da upućuje na to, da je plemićima bilo uopće teško na teritoriju kneštava zadržati posjede. ⁹³

Težnje su nižega plemstva bile zbog toga usmjerene na to, da postignu ili zadrže neposrednu podređenost kralju. No i to je bilo sve teže postići, jer je anarhija poslije smrti Ludovika I, i osobito u doba Žigmunda, primoravala katkad sama plemena da se zaštite od velikaša uzimajući ih za svoje zaštitnike. ⁹⁴ U kralju više nisu mogla naći oslonac. Žigmund, na primjer, jedva što

⁸⁷ N. mj

⁸⁸ Građa za topografiju ličko-krbavske županije u srednjem vijeku; Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna.

⁸⁹ Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić. (Prilog za historiju diaspore hrvatskih plemena.)

⁹⁰ Povjest Hrvata II/2, str. 21. »Hrvatski knezovi Frankopani, Kurjakovići i Neličići, koji su još 12. i 13. stoljeća držali čitave župe kao nasljedna lena, imali su također posebne sudove za sve svoje podanike u tim župama. Tako su Frankopani imali *Modruški stol*, a knezovi Kurjakovići *Krbavski stol*, gdje su te knezove zastupali *podknežini* (vicecomites) i predsjedali dotičnim stolovima.«

⁹¹ C. D. XI, 207.

⁹² Vidi bilj. 77.

⁹³ C. D. XIII, 86—89. Podaci su te parnice bili različito tumačeni. Plemstvo, str. 93

⁹⁴ Vidi, na primjer, pleme Krešćić, koje je 1547 izabralo svojim starješinom bana Nikolu Zrinskog, tada najjačeg velikaša u Hrvatskoj. V. Klaić, Hrvatsko pleme Krešćić ili Krišćić, VZA, n. s. I, 1925 str. 56

je 1435, vratio Humljane pod svoju vlast, odnosno pod vlast »kraljevske krune«, već je dvije godine kasnije založio distrikt lapački zajedno s »iudicio et iudicatu sedium ad easdem pertinentibus«. ⁹⁵

Zbog različitih uzroka plemićke su općine sve više propadale, tako da su tek neke, ponajviše u uskom području, dočekale i tursku vlast. ⁹⁶ No to više ne spada na ovu temu.

III.

Kad je naša historiografija tek nedavno prešla uske okvire koje za proučavanje društveno-ekonomske problematike postavlja politička povijest, našla se pred mnogo težom zadaćom, da pokuša utvrditi genezu društvenih i ekonomskih formi u Srednjem vijeku. Kako je ta zadaća bila teška, pokazuje činjenica, da se danas, prema mojem uvjerenju nalazimo tek na početku, dok o nekim pojmovima još uopće nismo počeli misliti. Čini mi se, da je takvo stanje donekle uvjetovano suviše oskudnim poznavanjem općeevropske problematike. Ograničeni vidici rađaju neke teorije o specifičnom razvoju društva u Hrvatskoj, dapače, tako karakterističnom, da se takav jedva može naći još drugdje na svijetu. ⁹⁷

Drugu, možda još mnogo veću zapreku rješavanju problematike čini »stara baština«. Zbog nje — iako to danas više nije potrebno — nosi naša historiografija vrlo često pečat narodne pjesme; zbog nje se zatvara oči pred činjenicama, koje otkriva kritička obrada izvornog materijala, koja jedina pokazuje ispravnii put za naučno rješavanje problema.

Sve do naših dana diskusija se o osnovnim oblicima društvenog razvoja, ili bolje, društvenog uređenja Hrvata u Srednjem vijeku, vodila sa dva odijeljena aspekta: pravno-historijskog i sociološkog. Samo su neki historičari prošlog stoljeća, ne ispitujući mnogo zakonitost u razvoju društva, preuzimali općenite sheme o društvenom razvoju i nastojali ih, s više ili manje uspjeha, uskladiti s izvornim materijalom. Pritom su određene pojmove o društvenim kategorijama uzimali kao utvrđene činjenice. Tako je uglavnom radio F. Rački. ⁹⁸ A kad su diskusiju o razvitku društva preuzeli F. Šišić, ⁹⁹ M. Barada ¹⁰⁰ i Lj. Hauptmann, ¹⁰¹ onda je to bio korak natrag, jer oni često nisu željeli uzeti u obzir rezultate do kojih je već došao Rački. Ograničavanjem na pravni

⁹⁵ S. Barabás, Codex dipl. comitum de Frangepanibus I (1133—1453), Budapest 1910, str. 294—295.

⁹⁶ Vidi o tom поближе R. Lopašić, Bihac i bihačka krajina, 1943, i oko Kupe i Korane, 1895.

⁹⁷ Mandić, Bratstvo, str. 226.

⁹⁸ Nutarnje stanje Hrvatske, str. 153 i sl.

⁹⁹ Šišić se, nažalost, u svom vrlo plodnom naučnom radu rijetko zanimao za problematiku društvenog razvitka kod Hrvata. Gledajući na društvo gotovo isključivo iz političke perspektive, on se nije ustručavao da svoje nazore mijenja tako, kako je to zahtijevalo njegovo tumačenje političkih događaja. Možda to najbolje pokazuje njegovo kolebanje pri tumačenju »12 plemena«. Vidi Povjest Hrvata, str. 658—9 i Priručnik izvora I, str. 525.

¹⁰⁰ Barada je rasprave o društvenom uređenju Hrvata u Srednjem vijeku započeo s »Postankom hrvatskog plemstva«.

¹⁰¹ Podrijetlo hrvatskog plemstva.

razvoj — dakle na problem staleškog uređenja — svijesno su suzili i osiromašili problematiku. Kako se tek nedavno O. Mandić¹⁰² — a u svom posljednjem radu djelomično i M. Barada¹⁰³ — odlučio da razradi taj problem i iz drugih aspekata, to se doista danas nalazimo tamo, gdje je nekad stao Rački.

O. Mandić se vratio u diskusiji na pitanje, u kojem su se opsegu i u kojim organizacionim formama sačuvali oblici prvobitne zajednice i u Srednjem vijeku, ali mu pritom nije uspjelo odgovoriti na pitanje, kako su se te organizacione forme starohrvatskog društva — Mandić ih zove bratstvo i zadruga — uklapale u *staleške oblike društva*. Ako je, naime, Mandić uzimao primjere iz XIV.,¹⁰⁴ dapače, i iz XVI. st.,¹⁰⁵ da dokaže uvijek istu pojavu bratstva, onda je ostao dužan odgovor na pitanje, kojem je *staležu* u nesumnjivo staleški izgrađenom društvu ta organizaciona forma pripadala. Zbog toga ni od njega nismo dobili odgovor na pitanje, kako su se u Hrvatskoj stvarali staleži, odnosno kako je nastalo plemstvo.

Međutim, da li je i diskusija o zadruzi i bratstvu tako završena, da se Mandić ne bi trebao obazirati na neke teorije, koje su protivne njegovu mišljenju o tim ustanovama? Time, naime, što je ustvrdio, da se bez »razlike svim ovim teorijama i hipotezama (t. j. dosadašnjim NK) glavni cilj sastoji u tome

¹⁰² Bratstvo.

¹⁰³ Staroslavenska seoska zajednica, JAZU 1957.

¹⁰⁴ Bratstvo, str. 275 i 276.

¹⁰⁵ Pozivajući se na neku prodaju u Draganićima u XV. st., autor zaključuje — budući da se upotrebljavaju termini kao i u Poljičkom statutu — da i ovdje bratstvo još postoji kao rodbinska veza. A prema kraju isprave, u kojem se kaže: »Va to vrime biše župan Marko v plemeni«, zaključuje, da je u Draganićima postojala također rodbinsko—teritorijalna organizacija — župa, koja u hrvatskim ispravama nosi naziv — pleme. To je dalji primjer, kako se u rodbinsko—teritorijalnom kompleksu seoske općine razlikuju rodbinska i teritorijalna komponenta, koje se odvajaju. Bratstvo ostaje rodbinska grupa, koja još podržava vezu sa zemljom kao proizvodnim sredstvom, a njegođa se političko—teritorijalna komponenta povezuje s drugima u poseban oblik — rodbinsko—teritorijalnu župu ili 'pleme« (Bratstvo, 276). Pa i u onom slučaju, kad bismo to mišljenje mogli prihvatiti — radi se o plemićkim općinama kasnoga Srednjeg vijeka! — nije jasno, kako će ga autor uskladiti s mišljenjem o župi izrečenim na drugom mjestu svoje rasprave. On naime tvrdi, da su župe »razvojna faza, koja je od seoske općine—vrvi dovela do županija kao upravnih jedinica hrvatske države« (285). Ili je to možda župa, koja je, kao »župe u većini slučajeva« izgubila »rodbinski karakter u prilog teritorijalnom« (274)?

No i A. Solovjev je pretpostavljao kao najvjerojatnije, »da su Draganići bili stara slobodna župa iz vremena hrvatske kraljevine, župa zasnovana na plemenskom srodstvu, koja je do XIV. veka sačuvala svoju slobodu« (Seljaci—plemići, str. 458). Ni to je mišljenje nije osnovano.

^{105a} Autor se poziva na primjer turopoljskog »bratstva« kao na dokaz, da je »taj rodbinski faktor igrao važnu ulogu u kasnijem razvitku hrvatskog društva« (287). U Turopolju je, kaže on, »prastara ustanova hrvatskog društva morala poslužiti kao sredstvo u obrani protiv naprednijih težnja feudalne akumulacije, pa su je stoga obnovili« (286). Ali ni u ovom slučaju nije uzeo u obzir mišljenje Solovjeva, koji je isto tako neosnovano tvrdio, da »su slobodne župe Turopolje i Draganići postale ne iz organizacije ugarskih jobagiona, nego iz nekog starog hrvatskog ustrojstva...« n. dj., str. 460). Upravo primjer Turopolja jasno pokazuje, da su Turopoljci tek u času sklapanja svoga bratstva postali »braća« — da, dakle, u tom slučaju ne može biti govora o »skupu rodaka, povezanih agnatskim porijeklom od zajedničkog praoca...« (Bratstvo, str. 285). Zbog toga je Đ. Ljubić s pravom upozorio na to, da se ovdje radi o umjetnom bratstvu (Lige i posobe, str. 83 i sl.).

da učvrste kapitalistički poredak«,¹⁰⁶ on je s pravom upozorio na jedan nedostatak dosadašnjih teorija, ali nije sam smio odustati od toga da takvim teorijama suprotstavi svoje naučno osnovano i obrazloženo mišljenje o zadrugi. Naučna se diskusija može voditi samo tada, ako se u nju ulazi s određenim pojmovima. Ako je I. Strohal jasno rekao, da se prema njegovu mišljenju bit zadruga sastoji u tome, da »zemljište koje seljaci neposredno obrađuju, ne pripada niti pojedincu između njih kao samovlasniku niti svima njima kao samovlasnicima nego samo svrsi čitave imovine, kao posebnoj jurističkoj osobi«¹⁰⁷ — a tom je definicijom isključio broj članova zadruga kao bitni elemenat za zaključivanje — onda je piscima poslije njega bila zadaća da tu definiciju odbace i daju svoju. Ali Mandić, koji je sve dosadašnje teorije zabacio, karakterizira i opet zadrugu kao »skup rođaka, užu rodbinsku zajednicu«.¹⁰⁸ Dapače, i samo bratstvo »je skup većeg ili manjeg broja zadruga, koje povezuje u jednu cjelinu predaja, da potječu od istog rodonačelnika, po kome se bratstvo obično naziva«.¹⁰⁹ Ali, ako uzmemo u obzir ono što je vrlo dobro istakao Đ. Ljubić, naime, da se predaja o rodonačelniku ističe ondje, gdje udruživanja nastaju na umjetan način,¹¹⁰ onda bi u ovoj definiciji ipak ostao broj rođaka kao jedini kriterij. A ako je to, nadalje, doista jedini kriterij za kvalitativnu razliku između ove dvije kategorije, kako se na konkretnoj historijskoj materiji može utvrditi kada se o kojoj ustanovi radi? Jer je Mandić tražio bratstvo i u XII. st. u zaleđu dalmatinskih gradova¹¹¹ i na teritoriju dalmatinskih gradova¹¹² jednako kao i u XV. st. u Poljicima.¹¹³ Pritom nije

¹⁰⁶ Klasni karakter buržoaskih teorija o postanku zadruga, Istorisko-pravni zbornik 3—4, 1950, str. 133.

¹⁰⁷ I. Strohal, Zadruga u južnih Slovena, str. 243.

¹⁰⁸ Bratstvo, str. 269.

¹⁰⁹ N. dj., str. 270.

¹¹⁰ Lige i posobe, str. 91 i sl.

¹¹¹ Nije mi sasvim jasno, kako Mandić zamišlja genus u XI. i XII. stoljeću. On tvrdi, »da je u XI. st. sadržaj pojma *genus* bio širi od grupe rođaka, koji redovito sastavljaju rodbinsku zajednicu—zadrugu... Ako je genus sastavljen od većeg broja rođaka, onda je taj veći broj rođaka raspodijeljen po različitim takvim rodbinskim grupama. Nekoliko takvih grupa, koje zajedno veže uspomena na isto porijeklo, pripadaju istom *genusu*« (269). Ako genus latinskih isprava obuhvaća u Dalmaciji pripadnike više rodbinskih grupa istog porijekla — ostataka zadruga (269—270), što je stvarno nastalo raspadanjem zadruga na teritoriju Dalmacije (ispravnije rečeno Hrvatske)? Što znači veći broj rođaka? Po kojem se kriteriju oni povezuju? Ne čini mi se, da pojam »većeg broja rođaka« postaje jasniji, ako ga nazovemo bratstvo. »Bratstvo je skup većeg ili manjeg broja zadruga ili njihovih ostataka, koje povezuje u jednu cjelinu predaja, da oni zajedno potječu od istog rodonačelnika, po kome se bratstvo obično naziva« (270). Najzad niti ne znamo, da li su bratstvo uopće proizvodne zajednice! Jer na str. 263 stoji, da su to »rodbinske ustanove, sastavljene od većeg broja rođaka, koje nisu imale pretežno ekonomske funkcije« (potcrtala N. K.), a na str. 269: »Takve su grupe u Dalmaciji bile proizvodno-potrošačke rodbinske zajednice, koje su se raspale i pripadnici kojih su sačuvali još pravo raspolaganja nad nekretninama, nekada kolektivnom vlasništvu« (269; potcrtala N. K.).

¹¹² Iako podaci s područja dalmatinskih komuna uopće ne mogu služiti kao dokaz za postojanje »bratstva« u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Mandić ne samo da uzima jednu odredbu rapskog suda u obzir, već je komentira ovim tekstom: »U krajevima, gdje se društvene suprotnosti nisu toliko zaoštrile, zadruga su se sačuvala... Spomenuta isprava ne može jasnije pokazati bit funkcija zadrughog domaćina, odlukama kojega se pokoravaju majka, braća i sestre« (260).

mogao broj rođaka doći u obzir kao kriterij, već jedino onaj isti kriterij, koji se odavno u nauci ističe kao reliktni nekadašnjega zajedničkog vlasništva nad zemljom — pravo prvokupa, odnosno prekupa.¹¹⁴ O nekom zajedničkom vlasništvu nad zemljom nema u izvorima iz doba narodne dinastije više traga, pa je i sam Mandić morao konstatirati, da su »u Dalmaciji pri kraju ranofeudalnog razdoblja (XI. st.) sredstva za proizvodnju već bila podijeljena među pojedincima, koji su ih *individualno* uživali, a pravo raspolaganja zemljištem bilo je još mjestimice kolektivno«.¹¹⁵ Međutim, ne radi se o individualnom uživanju, već o individualnom vlasništvu¹¹⁶ s ograničenom mogućnošću raspolaganja prilikom otuđenja, tako da se i opet čitava diskusija o postojanju zadruga i bratstava svodi na utvrđivanje ovih »relikata« kao argumenata za njihovo postojanje. Ako su ti »relikti« jednako karakteristični za dalmatinske komune,¹¹⁷ gdje nikada nije bilo oblika prvobitne zajednice, kao i za Poljica, koja su staleški izgrađeno društvo,¹¹⁸ onda zacijelo oni ne mogu biti ostaci samo neke društvene formacije. Dakle, sve upućuje na to, da u različitim, društvenim sredinama nastaju pojave, koji imaju iste uzroke i svrhu. Ta u istom je Hist. zb. I. Milić konstatirao, da »ustanova prava bližike na prvokup nije dakle tvorevina nekog ili nekih određenih naroda... Ona je nastala nužno i spontano kod svih naroda i živjela tako dugo, dok je novi prizvodni odnosi nisu učinili nepotrebnom. Ona je univerzalna pravna ustanova. Uzročno, ona se rodila iz činjenice, da je zemlja (sa stokom) bila tada osnovni i glavni izvor za podmirivanje nasušnih životnih potreba, i postojala je, dok je trajalo takvo stanje«.¹¹⁹

Međutim, još je 1931 Đ. Ljubić upozorio na to, da osim naravnih ili primarnih udругarskih tvorevina, kako ih on naziva, »koje su nastale evolucijom u neku ruku besvijesno ili bar bez jasne spoznaje svojih svrha, te se osnivaju na imanentnim ljudskim osjećajima, na osjećaju krvne srodnosti i pripadnosti plemena u rodu«, postoje i umjetna udruženja. »Misao umjetnog bratstva, koja je u drugim krajevima dovela do osnivanja gradskih komuna i stvorila bujan društveni život u obliku obrtnih, crkvnih i zaštitnih udruženja, stvorila je i na našem području, premda u mnogo manjem omjeru, zametke autonomnih plemićkih ruralnih općina«.¹²⁰ Kao najvažnije primjere takvog umjetnog udruživanja naveo je Poljica i Turopolje. Kako su »gotovo sva zaštitna udruženja stvarala među članovima bratstvo«,¹²¹ to se u XVI. st. »skup svih poljičkih plemića, koji je bio identičan sa poljskom župom, naziva brat-

Morali bismo, dakako, postaviti pitanje, kako su na teritoriju dalmatinskih gradova mogle nastati zadruga, ako su u samom zaleđu dalmatinskih gradova »pri kraju ranofeudalnog razdoblja (XI. st.) sredstva za proizvodnju već bila podijeljena među pojedincima« (261)?

¹¹³ Bratstvo, str. 274 i drugdje.

¹¹⁴ Postojanje bratstava u »zaostalim krajevima Hrvatske« (270), Mandić uopće ne dokazuje.

¹¹⁵ Bratstvo, str. 261.

¹¹⁶ Vidi bilj. 114.

¹¹⁷ I. Milić, Porijeklo prava bližike na prvokup i otkup nekretnina, HZ V, 1952, str. 303.

¹¹⁸ Milić, n. dj., str. 301—302.

¹¹⁹ N. dj., str. 308.

¹²⁰ Lige i posobe, str. 72.

¹²¹ N. dj., str. 81.

stvo«. ¹²² I kao što su Poljičani očito prigodom predaje Veneciji sklopili takvo udruženje, tako su i Turopoljci »obnovili g. 1560. svoje bratstvo u formi običnog ugovora bratske adopcije«. ¹²³ Takva se udruženja, nastavlja Ljubić, nisu stvarala na osnovu rodbinske, već osobne povezanosti, pa su se u slučaju kad članovi bratstva žive na zatvorenom teritoriju pretvarala i u teritorijalnu općinu. ¹²⁴ Šteta, da takvo rješenje postanka poljičke župe, koje je prema mom uvjerenju najtočnije, nije u mnogim tumačenjima poljičkog statuta uzimano u obzir. Ljubić je tako upozorio na dva vrlo važna momenta: na umjetni princip udruživanja kao jedan od mogućnosti nastajanja plemićkih općina, kao i to, da je poljičko društvo, po svom karakteru, staleško.

No kao što je Mandić tražeći »bratstvo« ostao iztvoren u svoj krug, tako je i M. Barada u svom posljednjem radu ¹²⁵ nastojao da sam nađe i definira pojam plemena. On je učinio nesumnjivo dobro, da je sadržaj plemena tražio u dokumentima pisanim hrvatskim jezikom, ¹²⁶ premda se na tom materijalu nije smio zaustaviti. Barada dolazi ponajprije do uvjerenja, »da naziv *pleme* u Pounju i Lici *dokasna stoji u značenju šire političke jedinice, unutar koje i pod kojom su također bile i seoske zajednice*«. ¹²⁷ A na osnovu Poljičkog statuta stvara zaključak, da su »poljičkoj župi i pojedinom plemenu pripadali poslovi sudbeno-upravni, politički i vojnički«. Odricao je time bilo kakvu gospodarsku i teritorijalnu osnovu plemenu. Posebno se pravo svakog od triju poljičkih plemena sastojalo u tome, da je postavljalo po jednog suca i prokuratora u sudu ili stolu poljičkom kao i to, da samo ono prima nove članove. Članovi su plemena plemići, pa je ulazak u pleme dao pojedincu pravo, da je »u zajednici, kojoj je kao plemići pripadao, mogao obnašati sve časti i službe, od kojih je najglavnija čast bila ona suca, t. j. pravo suđenja«. Teže je prihvatiti daljnje Baradine tvrdnje, koje nisu više osnovane na analizi izvora: da su didići plemenski plemići ili rodovsko plemstvo, »jer su po svom postanku sačinjavali tri plemena poljička«, ¹²⁸ da »se naziv *pleme* jedini od svih drugih naziva prastarih ustanova društvenog uređenja Slavena sačuvao u svom prvotnom, donekle samo izmijenjenom, društvenom značenju«. ¹²⁹ Takve i slične tvrdnje

¹²² N. dj., str. 80.

¹²³ N. dj., str. 83. Drukčije tumačenje Mandića i Solovjeva vidi bilj. 105.

¹²⁴ »Ali je očito, da je ovakvo bratstvo s istim dužnostima i pravima stvoreno od izoliranih individua na kontinuiranom teritoriju nužno moralo s vremenom dovesti do stvaranja teritorijalne općine. I u istinu se čini, da se uređenje poljičke župe osnivalo na takvom bratstvu«. N. dj., str. 37.

¹²⁵ Starohrvatska seoska zajednica JAZU, 1957.

¹²⁶ N. dj., str. 44; napominjem, da ovdje ne ulazim u ocjenu drugih rezultata u tom djelu.

¹²⁷ N. dj. str. 48.

¹²⁸ N. mj.

¹²⁹ N. dj. str. 51. Međutim, Barada je to »samo donekle izmijenjeno društveno značenje« naziva pleme sasvim drukčije zamišljao. »Upadljiva je sličnost društvenog uređenja između Bužana i Poljica. To su dva *saveza plemena*, dvije *župe*. *Pleme* je u tim širim društveno-političkim jedinicama kao ustanovama zadržalo određene prežitke funkcija, koje je nekada kao samostalna ustanova, zvana *pleme*, samo i nezavisno vršilo«. (50). Ili: »Poljičko pleme izgubivši prvotne gospodarkse oznake, bilo je u Srednjem vijeku gotovo fosil nekadašnjeg plemena« (51) Uza sve to ne možemo ipak saznati što je Barada mislio pod plemenom, iako mu je dao »značenje posebne ustanove društvenog razvoja Hrvata od vremena prije seobe, pa sve dokasna poslije« (50)!

rezultat su autorova uzaludna nastojanja da postanak staleški organiziranog »saveza-plemena« u Poljicima baci u daleku slavensku prošlost.¹³⁰

Utoliko je za nas vrijedniji rad I. Božića,¹³¹ koji je u recenziji Grekova, idući doduše nezavisnim putem, došao isto kao i Ljubić, do uvjerenja, da plemena u Poljicima nemaju ništa zajedničko s plemenima iz prvobitne zajednice. Pobijajući opravdano mišljenje Grekova, da je vrv u Poljicima jednaka teritorijalnoj seoskoj općini, on tvrdi, da je to linija srodstva, koja »vrvnu braću« povezuje u pleme. Božić je zatim istakao, da je u »klasnom poljičkom društvu... bio već sasvim utvrđen princip svojine nad obradivom zemljom«, pa da se prema tome »ovde ne mogu unositi kategorije iz krvnih teritorijalnih zajednica, nastalih neposredno na ruševinama rodovskog društva...«.¹³² Plemenom naziva »zajednicu, vrvne braće«, koju je zajedničko poreklo vezivalo za nekog bližeg ili daljeg pretka.¹³³ To pleme »nema, razume se, nikakve veze s plemenima iz prvobitnog društva«, ono »ne čini nikakvu organizaciju povezanu teritorijem i zajedničkim privrednim interesima. Nisu svi pripadnici istog plemena živeli uvek u stom selu, nisu svi oni uvek stanovali u Poljicima«.¹³⁴ Ali ipak su neka plemena uspjela sačuvati svoj kompaktni teritorij, pa nije ni to isključeno, »da među njima nisu živeli i neplemenici, kao što su se pojedine porodice odvajale od plemenske matice i odlazile na drugu stranu«.¹³⁵ Za daljnju je analizu termina i pojma pleme važna i Božićeva tvrdnja, postavljena na osnovu Poljičkog statuta, da pleme nije određeno brojem ljudi: ono se može sastojati dapače i od jedne kuće. Ta već odavno je tvrdio Klaić, da su Mogorovići u Lici mogli brojati u XV. st. 3500 glava.¹³⁶ Ta nas činjenica vodi dragocjenoj spoznaji: pleme je elastična jedinica, u kojoj broj članova ne utječe na bitne karakteristike — ono može najzad i nestati!

Rezultati do kojih su došli Božić i Barada mogu se potvrditi i dopuniti izvornim materijalom iz XV. stoljeća. Opazit ćemo, na pr., pri organizaciji nižeg plemstva u Lici i Bužinama, da su doista imali svoje samostalno sudstvo — plemeske stolove,¹³⁷ da se jedinice, iz kojih su se birali suci nazivaju pleme i, rijeđe, hiža,¹³⁸ da se plemena dijele na manje jedinice-kolena ili kolenšćine i t. d. Pleme nije ni izvan Poljica (zatvoreni teritorij, jer su zemlje nižeg plemstva, dakle članova plemena, izmiješane s drugim posjedima. Na osnovu svega što je rečeno, o plemenu u XV. st. mogli bismo kao najosnovnije reći ovo: pleme je jedan od naziva za stalešku organizaciju nižega plemstva. Sačinjava ga zajednica ljudi, »vrvne braće«, koja je vezana jednim stvarnim ili fiktivnim pretkom. Zajednički je fiktivni predak istaknut ondje, gdje se pleme nije stva-

¹³⁰ Ne potkrepljujući to izvornim materijalom, Barada tvrdi: »U starohrvatsko doba (VII.—XII. st.) svakako je postojalo pleme kao društvena ustanova i pojedino bilo nadležno određenom broju seoskih zajednica... Zato je pleme prastara ustanova prvobitnih slavenskih rodbinskih zajednica, postojalo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, makar bilo i u raspadu...« (52).

¹³¹ I. Božić, »Vrv« u Poljičkom statutu, Zbornik Fil. fakulteta knj. IV/1 Beograd 1957, str. 89—112.

¹³² N. dj., str. 102.

¹³³ N. dj., str. 105.

¹³⁴ N. dj., str. 106.

¹³⁵ N. dj., str. 107.

¹³⁶ V. Klaić, Hrvatska plemena, str. 49.

¹³⁷ D. Šurmin, Hrvatski spomenici I, str. 137, 294, 351, 363 i t.d.

¹³⁸ N. dj., str. 137, 183, 294, 313, 351, 363.

ralo prirodnim putem na osnovu krvnoga srodstva, već umjetnim udruživanjem, kao na pr. Poljica. Članovi plemena imaju pravo prvokupa pri prodaji plemenština, koje su u individualnom vlasništvu pojedinih članova, kao i pravo zajedničkog uživanja nepodijeljenih nekretnina (pašnjaka, gajeva, voda, gora i t. d.). Kako je takvo pleme po svojoj naravi osobna veza, pa je na takvoj osnovi i organizirano, ipak ono stvarnom životu dobiva teritorijalnu osnovu u tom smislu, da posjedi članova plemena sačinjavaju jednu cjelinu. Ta se cjelina može postepeno razbijati, jer je otuđivanje plemenštine moguće, a primanje novih članova u pleme prepušteno samim plemenima. Otušivanje je plemenštine ograničeno — ali ne i zabranjeno! — jedino pravom prvokupa rođaka i susjeda.^{138a} Upravo zbog toga ne može brojčlanova biti za pleme ni karakterističan, ni odlučan. U političkom pogledu sačinjava pleme posebnu jedinicu unutar županije ili kneštva, ili — na mletačkom području — posebnu autonomnu općinu. Nema doduše podataka s hrvatskog područja u XV. st., da bi to plemstvo vršilo obavezno vojničku službu, iako se velik broj plemića bez sumnje prehranjivao upravo na taj način. To su samo najvažnije karakteristike.¹³⁹

Iako je u literaturi uobičajen za plemena ove vrste naziv seljačke plemićke općine ili seljaci plemići,¹⁴⁰ ostala sam kod termina pleme iz dva razloga: prvo stoga, što je to najčešći termin izvora, a zatim i zato, što on nije, kao što će se vidjeti u daljim izlaganjima, karakterističan samo za niže plemstvo u XV. stoljeću. Izvorni podaci iz XIV. st., t. j. iz razdoblja kad je prema našem uvjerenju nastala institucija »12 plemena plemića kraljevine Hrvatske«, pokazat će, da li smo opravdano zadržali taj termin i u doba kad se on javlja samo u latinskim oblicima: genus, generatio, parentella ili natio.¹⁴¹

U tom nam pogledu mogu pomoći isprave, koje se odnose na pleme Draginića (od početka XIII. do sredine XV. stoljeća). Nosdronja je bio nesumnjivo prvi Draginić, koji je početkom XIII. st. iselio u Zadar, primio zadarsko građanstvo i osnovao zadarsku granu.¹⁴² Njegovi potomci povećavaju postepeno posjed na djedovini, naročito unuci, koji igraju važnu ulogu u političkom životu

^{138a} Sažimajući rezultate svoje rasprave o hrvatskim plemenima, Klaić je vrlo dobro upozorio na neke momente, koji su mu se činili bitnima za razvoj plemena. Zaključio je, »da su neka stara plemena morala biti podvrgnuta znatnim promjenama u svome razvitku: da su se nedvojbeno cijepala, razpadala, razilazila i preseljavala, pak tako i svoja imena mijenjala« (Hrvatska plemena, str. 71). No do promjene je dolazilo i na taj način, da »neplemenita plemena postaju plemenita«, da »veliko pleme oblada manjim i nameta mu svoje ime« (71). Nadalje — »poneke kneževske porodice, proizaše iz plemena, nameću se za silnike svome plemenu, otmilju im plemenštinu i povlastice, te pretvaraju njegove članove u svoje kmetove« (72).

¹³⁹ Nesumnjivo je, da bi organizaciji nižeg plemstva na teritoriju srednjovjekovne Hrvatske trebalo posvetiti posebnu pažnju. To više, što je već V. Klaić sabrao gradnju za to pitanje (Vidi Hrvatska plemena i bilj. 88, 89). Budući da u ovoj raspravi ne mogu ulaziti u probleme postanka, razvitka i nastajanja plemićkih općina u Hrvatskoj, to ću se zadržati samo na nekim osnovnim karakteristikama, koje mi omogućuju, da u najopćenitijim crtama odredim pojam plemena u XV. stoljeću.

¹⁴⁰ Vidi Solovjev (bilj. 105).

¹⁴¹ O tim izrazima i njihovu tumačenju vidi Mandić, Bratstvo, str. 263 i sl.

¹⁴² Vidi M. Barada, Lapčani, str. 493, bilj. 4.

Hrvatske sredinom XIV. st.¹⁴³ Zbog pomanjkanja izvornog materijala ne mogu se doduše pratiti sve promjene u plemenu Draginića u cjelini, ali je već prema poznatim izvorima jasno, da postepene promjene u vlasništvu zemlje idu na štetu onih članova plemena, koji su ostali na djedovini.¹⁴⁴ Jedan Draginić postaje težak na svojoj zemlji — taj primjer nije vjerojatno osamljen — jer ju je morao založiti svom zadarskom rođaku.¹⁴⁵ Kralj lišava čitavo pleme prava na plemenštine umrlih članova bez potomaka i prenosi to pravo samo na Nosdronjine unuke.¹⁴⁶ Ali u tom razdoblju Draginići nisu više okupljeni samo na djedovini, u selu Draginićima. Njihovi se posjedi nalaze i u županiji Luci,¹⁴⁷ ali svi oni ipak sačinjavaju jedno jedinstveno pleme.

Primjeri o plemenima u XIV. st. mogli bi se bez poteškoće i dalje nabrajati, no to nije potrebno, jer već i ovo dostaje da se utvrde neke karakteristike: one su u biti iste kao i kod plemena u XV. st., ali nisu nužno — što treba osobito istaći — plemićke organizacione forme. Ni jedan od Draginića, koji su ostali na djedovini ne spominje se u dokumentima kao plemić — nobilis; to postaju po posebnoj kraljevoj naklonosti samo članovi zadarske grane.

Ako smo dakle u XV. st. osobito isticali staleški odnosno plemićki karakter plemena kao organizacije nižega plemstva, a organizaciju smo takvih jedinica povezivali s uspostavom kraljevske vlasti u Hrvatskoj sredinom XIV. st., onda smo dužni odgovoriti na dva pitanja: 1. kako je moguće da se plemena javljaju u Hrvatskoj i prije sredine XIV. st. kad ona prema našim pretpostavkama nisu morala biti plemićka i 2. kako zamišljamo formiranje staleža nižeg plemstva na teritoriju Hrvatske.

Činjenicu, da su plemena u Hrvatskoj postojala i prije sredine XIV. st., ne može nitko poricati. Dapače, možda će odgovor na pitanje kako su se ta plemena stvarala prije učvršćenja staleških odnosa pridonijeti rješavanju problema postanka plemstva u Hrvatskoj. Čini mi se uopće suvišnim da plemena nabrajam, jer će »svatko lako razabrati da na teritoriju Hrvatske postoje prije XIV. st., prema Klaićevoj klasifikaciji, tzv. »prava« i »neprava« plemena.¹⁴⁸ Već iz te činjenice moramo povući zaključak, da pleme na teritoriju

¹⁴³ Oni su se osobito istakli u borbi Ludovika I. za Dalmaciju. Vidi Barada, n. dj., str. 492—3.

¹⁴⁴ Jedan unuk, Filip Stjepanov, poziva 1321 petoricu različitih vlasnika (4 su bili Draginići) iz Draginića na sud zbog toga, što su držali zemlje, koje su nekad pripadale Vukmiru i Stjepanu, a koje je Filip dobio zato, što su mu oni nešto ukrali (C. D. IX, str. 21—22). Franjo, Filipov brat, kupuje od Beroja sina Vukova i njegove braće »polovicu čitave petine« sela Draginići. Zemlje su bile razbacane po čitavu selu i izmiješane »cum terris consortium suorum« (C. D. XI, 56—58).

¹⁴⁵ C. D. VI, 237.

¹⁴⁶ C. D. XI, 628.

¹⁴⁷ C. D. XI, 628.

¹⁴⁸ V. Klaić ih naziva »nedvojbeni« i »dvojbeni«. »Najprije ćemo izbrojiti četrnaest plemena, koja su nedvojbeno ustanovljena; onda ćemo nanizati dvojbeni plemena, koja se samo sporadički spominju, a mnogo puta im nijesu ni imena dobro sačuvana; na posljatku spomenut ćemo nekoliko imena, za koja se doduše ne kaže, da su plemenska, ali bi mogla biti« (Hrvatska plemena, str. 72). Klasifikacija je očito načinjena prema Qualiteru, pa je Klaić priznavao pravim plemenima samo ona, koja su zapisana u Qualiteru, dok je u dvojbeni plemena ubrojio ona u Luci. Bužanima i t.d. To pokazuje, da je potrebno pristupiti ponovnoj analizi bogatog materijala, koji Klaić donosi.

Hrvatske ne mora uvijek imati karakter plemićke ustanove. Taj zaključak potkrepljuje i terminologija izvora, prema kojoj se članovi plemena ne nazivaju *nobiles*.¹⁴⁹

Ako je to točno, na osnovu kojeg su se kriterija uopće formirala plemena i kako su nastajali staleži? Pitanje zadire u bit problema, jer o odgovoru ovisi, da li ćemo uspjeti protumačiti društveni razvoj u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Kad je Hauptmann pobijao teorije o društvenom razvoju Hrvata, s kojima se on nije mogao složiti, onda je kao kriterij za plemenitost isticao posjed. »To pak znači da je plemstvo kod Hrvata vezano za plemenštinu . . . Bitna se oznaka hrvatskog praplemstva sastojala u tome, da „pravi, prvi i prirodni plemići“ bijahu rođeni plemići, osnivajući svoje plemstvo na plemenštini od korijena, koju držahu po vlastitom pravu, a ne kraljevom milošću«. ¹⁵⁰ Ali argumenti, na kojima je Hauptmann gradio svoju teoriju nisu potvrđivali njegovo mišljenje. ¹⁵¹ On je zacijelo bio bliže rješenju problema kad je na drugom mjestu istakao tvrdnju, da je »samostalnost« ovisila o posjedovanju zemlje. »Jer tko je u doba naturalnoga gospodarstva ostao bez zemlje, gubio je samostalnost«. ¹⁵² Nesumnjivo ne samostalnost, već slobodu. Upravo taj kriterij — posjed zemlje — bio je od onda kad se javilo i razvilo privatno vlasništvo nad zemljom najodlučniji faktor u formiranju staleških odnosa. ¹⁵³ A kad je formiranje staleža bilo završeno, kad su to već više ili manje zatvorene skupine ljudi posebnog prava, onda se kriterij mijenja. Široka društvena osnova, sloj slobodnih ljudi sužava se sve više zbog promjena u materijalnim odnosima. Iz njega se najprije izdvajaju pojedinci. Ispada zatim onaj, koji ne može održati slobodni posjed. To su elementi, iz kojih će se izgraditi stalež tada kad postojeće društvene odnose — gradeći također na nekim starijim elementima — sankcionira javna vlast. Tek tada možemo govoriti o staležu kao zatvorenoj cjelini, koja ljubomorno čuva svoje staleške privilegije, otvarajući svoje redove rijetko onima, koji su u društvenoj ljestvici niži od njih.

Ali postojanje se plemena ne može povezivati samo s najvišim društvenim slojevima. Plemenska je organizacija karakteristična i za slobodne ljude uopće. Ako je kralj morao posebnim darovnicama isključivati članove jednog plemena od prava na baštinu darovanog posjeda samo jednom članu plemena, onda je nesumnjivo i nasljedno pravo moralo utjecati na formiranje plemena: da bi se zemlja mogla naslijeđivati u plemenu, moralo je postojati pleme, t. j. skup ljudi, koji imaju pravo na baštine ili plemenštine. ¹⁵⁴ A takvo nasljedno pravo

¹⁴⁹ Samo se jednom u XII. st. spominje izraz *nobilis* u vezi s plemenima. Naime, u presudi izdanoj nakon parnice za neke posjede samostana sv. Kuzme i Damjana ističe se, da pri presudi »hii *nobiles* affuerunt testes: Boricus Gussich, Martinus Sluradi, Trenzanus Michaelis, Gaudius Nosse, Grubessa de Joseph et multi alii tam Sclavi, quam Latini« (C. D. II, 218). Samo prvi svjedok — Borić Gušić — je Hrvat.

¹⁵⁰ Podrijetlo, str. 98.

¹⁵¹ HZ IX, 213.

¹⁵² Podrijetlo, str. 102.

¹⁵³ »Mit Auflösung der Stämme musste ihr Gemeinbesitz zum Privatbesitz werden, um so mehr, als sonst die Ansässigmachung des nomadischen Volkes unmöglich gewesen wäre (Marczali, Ung. Verfassungsgeschichte, str. 5). Proces je kod Hrvata na Jadranu nesumnjivo bio drukčiji, iako je u osnovi morao imati iste oblike. No to je pitanje, koje prelazi okvir ove radnje.

¹⁵⁴ Vidi primjer kneza Novaka iz 1351. Barada, Vlasteoski feudalizam, str. 39.

nije karakteristično samo za plemiće, već za slobodne vlasnike posjeda uopće. Prema tome, plemenska je organizacija jednako značajna za jobagione castri u Slavoniji, kao i za niže plemstvo u Hrvatskoj ili za velikaše na čitavom teritoriju Hrvatske. Samo što za velikaše, koji su također činili plemena, nismo navikli upotrebljavati naziv pleme, već porodica, iako u latinskoj terminologiji ne postoji u tom pogledu nikakva razlika.¹⁵⁵

Plemena dakle postoje u Hrvatskoj i prije sredine XIV. st., samo što ne moraju biti plemićke organizacije. Budući da je pleme podvrgnuto, kako je već naprijed istaknuto, stalnim promjenama,¹⁵⁶ suviše je tražiti na teritoriju Hrvatske stoljećima uvijek ista plemena. To je uostalom tvrdio već i Mandić za bratstva.¹⁵⁷ U XII. i XIII. st. ima plemena, koja se kasnije uopće više ne spominju, a nema ih ni među 12 plemena Hrvatske. To su: Kamenjani,¹⁵⁸ Ramljani,¹⁵⁹ Starošani,¹⁶⁰ Senoseci,¹⁶¹ Stupići,¹⁶² Praskvići,¹⁶³ Budimirići¹⁶⁴ i t. d. Za neke od njih, (t. j. one na teritoriju Lučke županije: Starošani i Praskvići) može se pretpostavljati kako su nestali: selo Starošane postaje potkraj XIII. st. vlasništvo zadarskog samostana sv. Demetrija,¹⁶⁵ a Praskvići su u XIV. st. castrenses.¹⁶⁶ Uostalom, gubitak slobode nije bio uvijek rezultat nasilja: jedan je Draginić izgubio zemlje, jer je optužen zbog krađe, pa nije imamo čime platiti globu,¹⁶⁷ a drugi je svojevolaro založio posjed svome rođaku.¹⁶⁸

III.

Čim smo postanak 12 plemena prebacili u XIV. st. riješila su se sama po sebi neka pitanja, na koja se pod prijašnjim okolnostima nije moglo odgovoriti. Na neka sam od tih pitanja pokušala odgovoriti već u referatu, premda ću danas možda i sama, nakon detaljne analize izvora, neke pojedinosti ispraviti. Kao osnovno postavlja se nesumnjivo pitanje, gdje se 12 plemena u Hrvatskoj nalazilo. Odgovor se na to pitanje ne može zamisliti tako da tražimo zatvorene teritorijalne cjeline, na kojima su se ta plemena nalazila. To se protivi sad već

¹⁵⁵ Na primjer, plemićka porodica Ača ili Agha u Slavoniji, koja je vukla svoje porijeklo od komesa Ache. On je došao u Slavoniju s kraljem Ladislavom i dobio je od njega u okolici Zagreba prostrane posjede. Vidi *Ivančan*, Vratislav i pleme Aka, VZA VI, 1904; Potomci plemena Ake, VZA VII, 1905.

¹⁵⁶ Vidi bilj. 138.

¹⁵⁷ *Bratstvo*, str. 293.

¹⁵⁸ Podatke o plemenima ne navodim u potpunosti, jer to za moje zaključivanje nije bitno. C. D. II, 106 (1166); II, 182 (1183); II, 219, 225 (1188); II, 268 (1194); II, 358 (1200) — III, 38 (1204); IV, 164 (1242).

¹⁵⁹ C. D. II, 262 (1194).

¹⁶⁰ C. D. II, 268 (1194).

¹⁶¹ C. D. II, 180 (1182); II, 267 (1194); IV, 46 (1238).

¹⁶² C. D. II, 189 (1184).

¹⁶³ C. D. II, 179 (1182).

¹⁶⁴ C. D. II, 107 (1166).

¹⁶⁵ Vidi bilj. 184.

¹⁶⁶ No što je još važno, Praskvići su od 1324 nesumnjivo na zadarskom teritoriju, pa je i to onemogućilo da oko 1350 uđu u savez 12 plemena.

¹⁶⁷ C. D. XI, 21—22.

¹⁶⁸ C. D. VI, 237—8.

poznatoj biti i naravi plemena. Ipak sam i sama, želeći da unesem malo više svijetla u to pitanje, postavila pred tri godine tvrdnju, da se to plemstvo nalazilo na teritoriju Ličke, Lučke i Kninske županije, ali sam već tada upozorila, da se županijski teritorij ne može poistovjetiti s teritorijem 12-ero plemena.¹⁶⁹ Međutim, neki novi momenti, koje ranije nije nitko — pa ni ja sama — uzimao u obzir, kao i nešto novog materijala, dopušta joj jednu mogućnost, naime, da se 12 plemena lokalizira samo u Lučku županiju.

Već je V. Klaić morao odvojiti »prava« plemena od »nepravih«.¹⁷⁰ Hauptmann je uzalud tražio izlaz u plemenitim Hrvatima kao jedinom gospodskom sloju od doseljenja, dok Mandić uopće staleški nije odredio pripadnost 12-oro plemena. Međutim, svi su autori dosad samo iz činjenice, da se neka od 12 plemena doista spominju u XII.¹⁷¹ i XIII.¹⁷² st., zaključivali, da ustanova 12 plemena već tada postoji i da su članovi te ustanove plemići. Zbog toga su tražili početke njihove plemenitosti u doseljenju ili u ugovoru s Kolomanom ili u izdizanju na najbogatijoj zemlji zadarskog zaleđa. Ali te pretpostavke nitko nije mogao opravdati, jer ostaje neosporna činjenica, da se ustanova 12-ero plemena javlja prvi put autentično tek 1350/1.

Već je naprijed spomenuto da se u XII. i XIII. st. na teritoriju Hrvatske ne spominju samo ona plemena, koja će ući u savez 12 plemena, već i druga plemena.

Prvi podaci o plemenima datiraju iz doba vladavine Bele III. No kako su ti podaci isključivo u ispravama, koje potječu iz samostanskih kartulara — osobito iz kartulara sv. Krševana — ne možemo prema današnjem stanju naučne kritike izvora biti sigurni u točnost podataka i na osnovu njih dobivenih rezultata. Upravo rasprave za dva posjeda sv. Krševana — Kamenjane i Kokičane — pružaju najvažnije podatke. Naime, g. 1182 šalje Bela III vojvodu Maura u Hrvatsku, i on okružen županima dolazi u Belice, gdje presuđuje spor o Kokičanima između dvojice Lapčana. Stanče Lapčanin dobiva za pristava Gradislava Miroševića, koji se naziva Chleuinianin, a pri zavodu su prisutni: Kačići, Sernoseci i Praskvići.¹⁷³ Kako su oni prisutni pri zavodu, to se njihova prisutnost ima tumačiti nesumnjivo pravom susjeda na sudjelovanje pri zavodjenjem (statutio) onih posjeda, koji graniče s njihovima. Oni ovdje ne vrše nikakve druge javne funkcije, a samo jedan od prisutnih — Kačić, pripada plemenu, koje će u XIV. st. ući u organizaciju 12 plemena. Kad je godinu dana nakon toga župan (sidrački ili lučki) Dedomir po nalogu bana Dionizija uvodio samostan sv. Krševana u posjed Brda, opet su pri statuciji bili prisutni po jedan Virević, Šubić i Semešević. Ban Dionizije, kaže župan Dedomir, posavjetovao se pri donošenju presude sa svim županima u Hrvatskoj, koji su bili prisutni.¹⁷⁴ G. 1189 prisutni su među ostalim svjedocima kod prodaje zemlje nedaleko Rogova Grgur Mogorović, Bratci Lapčanin, Ivan Gušić i Mironeg Kovačić; Mi-

¹⁶⁹ Plemstvo, str. 98.

¹⁷⁰ Vidi bilj. 148.

¹⁷¹ Barada, Postanak, str. 209—210; Mandić, Bratstvo, str. 286.

¹⁷² »Sva plemena nabrojena u *Qualiteru*, po poviesnim izvorima postoje u 12. ili na samom početku 13 st., tada su stalno postojala i na prielazu 11. u 12 st., čime je vjerodostojnost podataka B *Qualitera* podkriepljena«. Postanak, str. 211.

¹⁷³ C. D. II, str. 179—181.

¹⁷⁴ C. D. II, 185 (1183).

lonja pak sa sinom »de genere Criscelzo« jedan je od »Sclavis . . . coram quibus prefata territoria circumuenta et terminata fuerunt«. Tolisius Tugomirić je pristav.¹⁷⁵ Kad g. 1194 Krešen zvan Braja i brat njegov Pečeneg s ostalim rođacima — quibus ego (t. j. Krešen) capud sum — daje samostanu čitav svoj posjed u Kamenjanima, onda su iz Hrvatske prisutni ovi svjedoci: Gušići, Hliviljani, Lapčani, Kamenjanin, Ramljanin, Poletčić, Glamočanin, Starošani i Sernosek.¹⁷⁶ Ovdje se oni ne nazivaju generatio, nego natio, što je dakako isto. Vrlo interesantne podatke daje i isprava o fundaciji crkve sv. Petra u Bubnjanima. Osnivaju je Gušići (i među njima je župan Slovinja sin Borića) i predaju je samostanu sv. Kuzme i Damjana u prisustvu Dujma Mogorovića, Tatara Hliviljana, Hodimira Kačića, dvojice Lisničića, dvojice Virevića, Stojka Glamočanina i Uste Čudomirića. Dakle, od svih prisutnih svjedoka samo Glamočanin i Hliviljanin nisu pripadnici kasnije ustanove 12 plemena.¹⁷⁷

Podaci iz XIII. st. mnogo su rjeđi. Još negdje g. 1222 nagađa se čitavo pleme Virevići s opatom sv. Kuzme i Damjana za zemlje u Gorici, a zavod provodi Jutroš Lisničić.¹⁷⁸ Tu i tamo nalazi se po koja vijest o članovima plemena i na zadarskom teritoriju. Tako na pr. Milota Čudomirić preuzima 1232 među ostalima vinograd sv. Krševana na obradu,¹⁷⁹ a Obrad Ramljanin vinograd sv. Marije u Brestu.¹⁸⁰ U obnovljenoj parnici za Kokičane opet se spominju uz Srinosiće i Vireviće neka *nova plemena*: Krističići i Primogovići.¹⁸¹ U sporu za neke zemlje u »Suisgianu« između jednog Zadrana i opata sv. Kuzme i Damjana određuje zadarski knez trojicu sudaca, koji će ih nagoditi: jedan od njih je nesumnjivo Hrvat — to je Jurislav sin pok. Stepe, Lapčanin. Među svjedocima su opet Kačići, Jamoneti, Glamočani i Ramljanin.¹⁸² Sličnu funkciju ima i Tolša Lisničić, kojega je ban Pavao odredio da s još dvojicom zadarskih sudaca i Pribinom Bribircem nagodi Draginiće i Kačiće za vraždu.¹⁸³

Ostaje i danas otvoreno pitanje, da li je uopće i kako Ladislav IV došao do posjeda Starošana u Lučkoj županiji. Svakako se zadarski samostan sv. Marije de Alta ripa poziva g. 1360 na to, da je taj posjed dobio 1285 od kralja.¹⁸⁴ Kako se radi o mjestu, po kojem su se nazivali i gdje su se u XII. st. nalazili Starošani, jedno od plemena, to se vjerojatno radi o uzurpiranju posjeda sa strane samostana ili možda kralja. U susjedstvu se Starošana spominju Kašići, Poletčići i Šubići.¹⁸⁵

¹⁷⁵ C. D. II, 234—35.

¹⁷⁶ C. D. II, 267—8.

¹⁷⁷ C. D. III, 66—7 (1207).

¹⁷⁸ C. D. III, 222—3.

¹⁷⁹ C. D. III, 360.

¹⁸⁰ C. D. IV, 18—19 (1236).

¹⁸¹ C. D. IV, 46—47 (1238).

¹⁸² C. D. IV, 116 (1240).

¹⁸³ C. D. VI, 111—112 (1275).

¹⁸⁴ S obzirom na činjenicu, da se vlast posljednjih Arpadovića u Hrvatskoj jedva osjeća, može se postaviti sumnja u ispravnost darovnice Starošana (C. D. VI, 533, g. 1285) samostanu sv. Demetrija. Vjerojatnije je, da je samostan — u općoj smutnji, koja je nastala nakon Mladenova pada — uzurpirao neke posjede u tom selu (ili možda cijelo selo), a na osnovu tobožnje Ladislavove isprave, bio 1359 uveden u te posjede (C. D. XII, 574).

¹⁸⁵ C. D. VI, 533 (1285).

Časti, koje su Bribirski knezovi uspjeli potkraj XIII. st. sakupiti u svojim rukama, nisu zacijelo donijele neke bitne promjene u političkom uređenju Hrvatske. Kao što su nekad banovi nazivali župane svojim činovnicima, tako to i sada čine knezovi Bribirski, ban Pavao i Mladen. Štaviše, Mladen posebno ističe, da su »baruni« u njegovoj službi.¹⁸⁶ Nepoznati pisac, koji sastavlja ispravu o darovanju Mladena omiškom knezu Petru, navodi, da su s Mladenom u Solinu bili »nobiles viri de Sclavonia«. Po ispravi se razabire, da su to većinom bili župani.¹⁸⁷ U raspravi s Draginićima 1318 šalje Mladen kao pristava jednog svog viteza — familiaris noster — Kuzmu mlađeg, sina Ivanova de progenie Tugomerich.¹⁸⁸ Drugi put je njegov pristav Toljen de progenie Vireuigh, također njegov familiaris. Statuciju provodi po njegovu nalogu Jakob »comes de Hatucha de generacione Gussigh«.¹⁸⁹ U Visočanima su uz njega njegovi vjerni župani.¹⁹⁰ Sva tri navedena pristava pripadaju plemenima, koja će ući u savez 12 plemena. U ponovnoj parnici Draginića pristav je Hrano sin Gradina iz plemena Šubića i Vuk sin Pritića, vjerojatno Gušić.¹⁹¹ God. 1322 spominju se uz neke župane po jedan Lisnić, Buganin, Gušić i Šubić.¹⁹² U Krbavac Lugu su posjednici g. 1322 nobiles de Breberio — jedini, koji su u izvoru nazvani nobiles — nasljednici Butka Jamometa i nasljednici Bogdana Gušića iz plemena Bilinjan.^{192a}

Međutim, postavlja se pitanje, kakav je bio odnos članova spomenutih plemena prema banu Mladenu? Već sam naziv familiaris upućuje na to, da

¹⁸⁶ C. D. VIII, 308—9. »Nos Mladenus Croatorum et Bosniae banus... et quia sacra scriptura testante, quod nemo propriis tenetur militare stipendiis, et quod etiam alii nobis servientes ac sub nostra dominatione barones constituti ad tot servitia et maiora magis et magis corda erigant fidelitatis...«.

¹⁸⁷ C. D. VIII, 309—310: »Viris nobilibus de Sclavonia, Georgio Jurisig de Berberio, Slavogosto comiti Neradino, Bergenda Vladislavo Petrovic, Salamone comite Budislavo Curiaci filio et aliis pluribus ibidem astantibus«.

¹⁸⁸ C. D. VIII, 497. »receptis a nobis secundum consuetudinem Croacie pristaldo, uidelicet familiare nostro Cosma iunior filio condam Michaelis de progenie Tugomerigh«.

¹⁸⁹ C. D. VIII, 498—99.

¹⁹⁰ C. D. VIII, 499. »... presentibus hiis nobilibus, uidelicet Izano comite et Nelipchio voyuoda nostro fratribus filiis condam Georgii Izanig ac Cosma de Lucha et Jacobo prefato, comitibus nostris fidelibus et aliis pluribus«. Iz toga se citata može jasno razabrati, da ni ovdje termin nobilis nema stalešku oznaku, t. j. staleško značenje u tom smislu, da se on dodaje samo osobama određene staleške skupine. Vidi bilj. 149.

¹⁹¹ C. D. IX, 22 (1321).

¹⁹² C. D. IX, 53. U Hraštanima (Raštani) prisutni su (iz Hrvatske): Paulo comite filio comitis Curiaci de Corbavia, comite Goyzlaao Stipanig, comite Bubangna Woyhngig de Hliuina, Jnsa filio dicti Mladconis, Hlapcio filio condam zupari Tolse Laznichig, Dragano filio Golubi Bughanin, Ladislauo filio comitis Jacobi Volkouig de genere Gussigh et Hrano filio condam Gradini Cuzmigh.

^{192a} C. D. IX, 52. »... Petrus et Jacobus fratres filii condam Budizlauui de generacione Perkal... apud Kernizam iuxta terras Dlamozanorum... iuxta confines ville uocate Krbauam(!) Lug, que est nobilium de Berberio... heredes condam Budcii Iamometh, qui in parte dictam (terr)am possidebant et Stephanum filium condam Bogdani Dussigh de generacione Bilignan ac eius fratrem Stoyzlauum et nepotes ipsorum... nobilem virum Madium de Varicassis...«. Štaviše, niti u samom popisu svjedoka ne navode se comites kao nobiles (vidi bilj. 190).

su oni pod banom vršili vojničku službu. Ali karakteristično je i to, da oni sada, za Bribirskih knezova, nisu više samo svjedoci kod statucija, već su i pristavi. Vrš dakle javne funkcije. Te su funkcije vezane i opet uz pojam plemena, jer su pristavi iz ovih plemena: Virevića, Tugomerića, Gušića, Šubića, Lisnićića i t. d. Ne vodi li ta spoznaja do zaključka, da već tada, dakle u doba banovanja Bribirskih knezova, predstavnici nekih kasnijih 12 plemena — izuzevši Buganine — vršili javne funkcije? Može se tek nagađati da li je takve funkcije vršio starješina plemena ili plemenski sudac, t.j. čovjek, koji je, kako je to poznato iz podataka u Slavoniji, predstavljao pleme. U svakom slučaju treba istaći činjenicu, da svi podaci iz tog razdoblja potječu s teritorija Lučke županije.

Članovi plemena, koja se spominju u doba Mladena, imaju vjerojatno položaj jobagiona castru u Slavoniji. Oni po svojoj staleškoj pripadnosti nisu plemići, pa se tako niti ne nazivaju. Iako se to u dokumentima ne može utvrditi, vjerojatno je, da se nalaze na čitavom teritoriju Hrvatske. No kako svi knezovi u Hrvatskoj priznaju vlast Bribiraca, to je samo kralj mogao iz osobite milosti neke jobagione castru hrvatskih velikaša nobilitirati i staviti pod svoju neposrednu vlast. Tako je na osobitu molbu Grgura Krbavskog Karlo I četvoricu sinova Heminih sa »tota eorum generatione, quibus dicte possessiones (sc. Kamenik i Dolen) habentur participes« uzeo s njihovim zemljama u svoju posebnu zaštitu i dao im onu slobodu u kojoj žive nobiles de Lapch. Kralj im dopušta, da kao njegovi vojnici — prout curie nostre fideles familiares — mogu izabrati velikaša, kojem će kao vojnici služiti; izuzimajući ih od svih sudaca u kraljevstvu, stavlja ih jedino pod sudsku vlast bana. Na njihovim se posjedima mogu naseljavati populi, od kojih ne će plaćati nikakve poreze.¹⁹³ Primivši privilegija, pounski su Lapčani postali tako »kraljevski vojnici«, pa ih je od drugih plemena dijelilo to, što su uživali prava plemića: oslobođenje od poreza i neposrednu podređenost banskom sudu.

Primjer Lapčana pokazuje, kako su se i prije svladavanja hrvatskih oligarha mogli izdvojiti ili pojedinci ili čitava plemena, ali za organizaciju nižeg plemstva na širokoj osnovi, t.j. za formiranje jednog staleža, nije tada još u Hrvatskoj bilo mogućnosti. Štoviše, i tada, kad je ban Nikola pregovarao u ime kralja s Vladislavom, morao je, kako je sprijeda istaknuto, dopustiti da ona i njen sin Ivan sude plemićima, koji se nalaze na teritoriju kastruma Knin i Brečevo.¹⁹⁴ Nije posve sigurno, da li je zamjena, koja je bila 1345 ugovorena između kralja i Nelipca i koju je kralj pismeno i potvrdio, bila izvršena. Svakako nema podataka o tome kad je kralj dobio u svoje ruke Cetinu i kad ju

¹⁹³ C. D. IX, 209—210. »... item, nullus alter iudicum regni nostri nisi banus Sclauonie personaliter, item iudex curie nostre nunc pro tempore constituti, possint eos et ipsorum posteros iudicare, vices autem bani Sclauonie gerens vel quilibet comites parochiales et iudices prouinciales regni nostri in quibuslibet causis contra quospiam, vt premittitur, nullò vnquam tempore possint ipsos vel eorum posteros iudicare; item populos eciam ad easdem possessiones ipsorum congregent et seruent in eisdem possessionibus similiter sub nostra protectione, ita videlicet, quod ipsos et eorum posteros ac populos tamquam in regiam protectionem receptos nullus audeat molestare.

¹⁹⁴ Vidi bilj. 76.

je predao Ivanu.¹⁹⁶ Ako su te naše slutnje točne — a o njima je uostalom govorio već i V. Klaić — onda u toj činjenici leži i odgovor na pitanje zašto se savez 12 plemena formirao samo na teritoriju Lučke županije. No bez obzira na vrijeme kad je Ivan mogao Cetinu dobiti kao »vječnu baštinu«, odnos je njegov prema plemićima na tom teritoriju bio već privilegijem zajamčen. »Incolae seu populi Croati et Olachi« dani su mu u vječnu baštinu, a plemići su također morali priznati njegovu sudsku vlast,¹⁹⁶ jer druge sudske vlasti nad cetinskim kneštvom nije bilo. Ivan je naime, sa svim svojim posjedima bio izuzet »ab omnibus et quibusuis regni nostri iudicibus et ipsorum iudicatu perpetuis temporibus successivis« i »nullius iudicio preter quam regie celsitudinis super hiisdem villo unque (!) tempore astare teneantur«.¹⁹⁷ Ivan i njegovi nasljednici jedini su suci na tom teritoriju. Nad njima je samo kralj. To što je Juraj III Bribirac uz iste uvjete primio Zrin prigodom predaje Ostrovice¹⁹⁸ nije dakako bitno utjecalo na prilike u Hrvatskoj, ali se tom zamjenom udara

¹⁹⁵ Podatak o prodaji Unca, Počitelja, Srba i Stoga (C. D. XI, 101—102) ne može služiti kao podloga za zaključivanje, jer je datiran godinom 1322. Već je *Smičiklas* izrazio sumnju u vjerodostojnost te isprave (str. 102), pa je njegovo mišljenje prihvatio i S. *Gunjača* (Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečevo, Rad JAZU 311, 1957, str. 224). On smatra, da »nota potječe ili od originala ili od prijepisa navedene isprave bosanskog bana Stjepana Kotromanića od 23. VI. 1345...« (224). Rješenje toga pitanja treba svakako tražiti u bilješkama Luciusa iz 1356 (C. D. XII, 383) i 1358 (n. dj., str. 474). V. *Klaić* je na osnovu njih zaključio, da je knez Ivan »imao okapanja radi župe Cetine; čini se, da su mu neprilika činili i potomci kneza Domalda, kao i sam kralj Ljudevit, koji je upravo u ono doba redom obarao hrvatske i bosanske velikaše« (Rodoslovlje knezova Nelipića od plemena Svačić, VAD, n. s. III, 1898/9, str. 7). A konačni je spor svršio tako, da su se Domaldovi potomci najzad 1358 »odrekli svojih prava na župu Cetinu, te knezu Ivanu ustupili, dakako uz primjernu odštetu, darovnicu kralja Andrije od god. 1210« (n. mj.). Međutim, zaključak ne će biti posve točan, jer u bilješci iz 1356 stoji, da je Ludovik potvrdio »priuilegium regis Andree de terra in Cetina... eidem comiti Joanni« (C. D. XII, 383). Ali, ne bi trebalo, prema mojem uvjerenju, niti ići tako daleko, kao što je išao D. *Švob*, koji je obje bilješke (ili, kako ih on naziva, isprave) smatrao falsifikatima (Komes Domald, str. 9). Svakako upada u oči, da se ni kralj ni Ivan 1345 ne pozivaju na Andrijinu ispravu iz 1210 i da su upravo s njom neki Ivanovi rođaci osporavali Ivanu *neke* zemlje u Cetini, K tome treba dodati i činjenicu, da su cetinski plemići Grubići povelu parnicu s Ivanom tek u 1360. godini. (C. D. XIII, 86—89). No čini se, da uopće nije nužno povezivati tobožnju ispravu Andrije II. iz 1210 s cetinskim komitatom, o kojemu se nesumnjivo 1345 radilo. To se razabire iz ponovne zamjene (1372) između kralja i Ivana. Vjerojatno je negdje o. 1365 Ivan predao kralju svoja »castra et iura primitiva... videlicet Chechwen, Zyn, Pegh, Travnik nuncupata in comitatu Cetina existencia« i još neke druge posjede, a dobio od kralja dva kastruma »Wywar et Imota nuncupata in terra nostra (sc. regis) Cholmi existencia et habita« (C. D. XIV, 440). G. 1372 provedena je ponovna zamjena.

¹⁹⁶ »Quamdiu uero dominus comes Johannes castra sepedicta, videlicet Tininium et Brecheuo tenerit, nobiles in tenutis et pertinentiis dictorum castrorum Tininium et Brecheuo manentes, nulli nisi predicto comiti Johanni seruire et a nullo nisi ab eodem comite debeant iudicari« (C. D. XI, 206.).

¹⁹⁷ C. D. XI, 251.

¹⁹⁸ C. D. XI, 381. »quod nullus iudex vel iusticiarius nunc et pro tempore in regno constitutus, cuiuscunq[ue] dignitatis, preeminencie aut officii existant, specialiter banus totius Sclauonie et Croacie nunc constitutus et constituendis(!) in futurum, ipsos et suos heredes super premissis vel aliquo premissorum debeat iudicare, aut suo iudicio astare oompellet; nec liceat eisdem iudicibus cuiuscunq[ue] actoris motam vel movendam contra eosdem exinde litem, questionem siue accionem aliquam fieri admittere vel audire.

temelj buduće kraljevske vlasti u Hrvatskoj. Ostrovia štiti mali kraljevski posjed od Mlečana sve do drugoga mletačkog rata (1356-58).

Kako je službeni naslov savez 12 plemena »nobiles duodecim generationum regni Croatiae«, to je bez sumnje potrebno ispitati ne samo to, gdje je u času kad se prema našem uvjerenju stvarao savez 12 plemena bio kraljevski teritorij, već i to, gdje su bile političke granice hrvatskog kraljevstva u to doba. Već je naprijed istaknuto, da se zadarski teritorij proširio na jedan dio Luke i Sidrage.¹⁹⁹ Proširenje teritorija nije značilo samo formalno pomicanje granice, već su i stanovnici na zadarskom teritoriju, koji su bili i zadarski građani — pa makar su bili osim toga i hrvatski plemići — morali priznavati zadarsko, dakle gradsko pravo. Kad je Grgur Bribirac, koji je od 1326 bio i zadarski građanin, oporučno ostavio nekim samostanima svoje zemlje, onda je to mogao učiniti samo na hrvatskom teritoriju,²⁰⁰ jer njegove zemlje na zadarskom teritoriju nisu mogle pripasti ni jednom crkvenom redu.²⁰¹ Dakle, ne samo da na teritorij dalmatinskih gradova — t.j. mletački teritorij — koji je tada predstavljao jedinstvenu cjelinu od Nina do Skradina u obalnom pojasu, nije moglo prodrijeti hrvatsko pravo, već se posve razumljivo, nisu mogli stvarati niti takvi društveni odnosi kakvi su sada bili na hrvatskom teritoriju. Zbog toga, čini se, neka plemena, kao na pr. Draginići, koja su bila in districtu jadransi, nisu mogla ući u organizaciju 12 plemena.

Podaci o plemenima, koja će ući u savez 12 plemena, datirani prije sredine XIV. st. koncentriraju najveći broj plemena u Lučku županiju. Tu su: Kačići,²⁰² Kukari, Šubići, Čudomirići, Gušići, Lapčani-Karinjani, Poletčići, Tugomerići, Lisničiči i Jamometi. Jedino za Snačiće²⁰³ i Muriće²⁰⁴ nema podataka, ali je moguće, da je na tom mjestu krivo tradiran tekst Qualitera.²⁰⁵

¹⁹⁹ Vidi bilj. 65.

²⁰⁰ C. D. X, 601—2, g. 1341.

²⁰¹ Beuč, n. đ., str. 702. »Dalji uvjet za stjecanje nasljedstva predstavljala je sposobnost biti nasljednikom. Redovnici nisu mogli naslijediti nekretnine.«

²⁰² Kriterij, prema kojem su V. Klaić (Hrvatska plemena), Barada (Postanak plemstva) i Mandić (Bratstvo) svrstavali sakupljeni materijal, bila je samo istovjetnost imena. Trebalo bi prema tome još jednom pregledati čitav materijal i odijeliti podatke o plemenima prije XIV. stoljeća. To bi nesumnjivo bio jedan od ispravnih putova, da se ispituju i odrede uvjeti, koji su doveli do postanka saveza 12 plemena.

²⁰³ Barada je pokušao smjestiti Snačiće također u Lučku županiju. »Snačići kao takvi spominju se istom u 13. st. u Trogiru, ali kako se zna, da od njih potječu Nelipići, od kojih je Zolonia već negdje oko polovice 12. st. uživao kraljevske posjede između Zadra i Krke, nije isključeno, da je i Snačićima plemensko podrijetlo u Lučkoj županiji« (Postanak, str. 210). Mandić je na osnovi tog Baradina teksta zaključio, da »u XII. st. Snačići uživaju kraljevske posjede u Sidraškoj županiji, pa je po svoj prilici ondje i njihovo sijelo« (Bratstvo, str. 286), što ne može biti točno.

²⁰⁴ To je već Barada pretpostavljao. »Jedino Murićima, kako je ime tradirano u Qualiteru, nema u izvorima traga, pošto postoji velika vjerojatnost, da je to ime prepisivanjem izkrivljeno mjesto izpravnoga Mogorović, koji se spominju u 11., 12. i 13. st. u okolici Biograda, a od 13. st. dalje i u Lici, svakako je ovome plemenu podrijetlo u Lučkoj županiji ili njenom najbližem susjedstvu« (Postanak, str. 210). Bez obzira na tu Baradinu rezervu, Mandić, koji njegovo mišljenje preuzima, tvrdi, da se »Mogorovići već u XI. st. nalaze između Zadra i Biograda«. (Bratstvo, str. 286). V. Klaić, naprotiv, identificira Muriće s Mogorovićima bez ikakva upozorenja (Hrvatska plemena, str. 44).

²⁰⁵ Slika, koju je o plemenima dao Lj. Hauptmann — i za koju je mislio da ima podloge u izvornom materijalu — posve je drukčija. On, naime, tvrdi, da je »zemlja

Činjenicu da se gotovo sva plemena nalaze u Lučkoj županiji, protumačio je M. Barada na taj način, što je tvrdio, da su se ona iz Lučke županije rase- lila po čitavoj Hrvatskoj.²⁰⁶ Ali ni on, kao ni drugi autori, koji su iznosili slične tvrdnje, nisu mogli opravdati svoje mišljenje. Pa ipak, primjer Lapčana- Karinjana daje neku mogućnost za zaključivanje. Lapčani se, kako je Barada točno ustvrdio, nalaze se samo u Karinu, već i u Bužinama i Pounju.²⁰⁷ No ni Bužanski ni Pounski Lapčani nisu u ušli u savez dvarčestero plemena, već samo Karinski. Odatle i zbog toga su oni *jedno* pleme u Qualiteru, koje nosi dva imena²⁰⁸ — htjelo se naime osobito naglasiti, da od svih Lapčana u hrvat- skom kraljevstvu *samo karinski Lapčani* pripadaju savezu 12 plemena. Već sam u ranijem referatu ustvrdila, da je samo istovjetnost imena navodila do- sadašnje historičare da jednim zajedničkim porijeklom, bez obzira na vrijeme i društvenu pripadnost, povezuju sve one ljude u Hrvatskoj i Dalmaciji, koji su nosili ista imena. Jedan od takvih primjera su Kačići. Gotovo svi autori drže, da su i omiški Kačići bili članovi saveza 12 plemena.²⁰⁹ Međutim, omiški Kačići imaju sasvim drukčiji društveni položaj u vrijeme kad se savez stva- rao,²¹⁰ a osim toga, Omiš je sredinom XIV. st. još uvijek u rukama Bribiraca.²¹¹ Članstvo se zacijelo može odnositi samo na Kačiče u zadarskom zaleđu, dakle u Luci. Sličan je slučaj sa Šubićima, koji se tada nalaze na Pagu,²¹² ili s Tugo- merićima u velebitskom primorju.²¹³ Sve je to teritorij, koji do zadarskog mira nije bilo u rukama kralja.

No u popisu 12 plemena nema ni Bribiraca, kao uopće ni jedne kneževske porodice, koja je vukla svoje porijeklo od jednog između 12 plemena. Nema

svih tih plemena strogo obilježena time, što se raspadala na dva nejednaka dijela: na glavno, plemensko područje i nekoliko razbacanih eksklava, koji su činili to šareniji mozaik, što bijahu pomiješani još baštinama drugih plemena, pače i kraljev- skim dobrima« (Podrijetlo, str. 109). Vidi HZ LX, 1956, str.219.

²⁰⁶ »Pojedini rodovi ostali su na starom plemenskom pragu, dok su se pojedinci, pa i čitavi rodovi kao Kačići, već u 12. st. odijelili od svojih suplemenjaka, nastanili i zagospodarili drugim krajevima daleko i naširoko po cijeloj Hrvatskoj od Gvozda do Neretve« (Postanak, str. 211). No ta tvrdnja, izrečena ovako općenito, nije ni naj- manje jasna. Nitko ne može osporavati činjenicu, da su se pojedinci odvajali od svojih plemena — dovoljno je, možda, da se spomene primjer knezova bribirskih, koji su se odijelili od Šubića — ali bi trebalo također dokazati, koji se od poznatih »rodova« (za Kačiče se to ne može dokazati!) iselio iz Lučke županije.

²⁰⁷ Lapčani, str. 512—530.

²⁰⁸ »comitem Martinum de genere Karinensium et de genere Lapčanorum«. Barada, postanak, str. 204.

²⁰⁹ Klaić, Hrvatska plemena, str. 19 i sl.; Hauptmann, Podrijetlo, str. 108. Barada, Postanak, str. 209; Mandić, Bratstvo, str. 286.

²¹⁰ Društveni položaj omiških Kačića nije još objašnjen, jer mišljenje V. Klaića, prema kojem se njihova plemenitost zasnivala na doseljenju, nije moglo izdržati kritiku. Vjerojatno se društveno raslojavanje, t. j. odvajanje plemića od puka (nobiles et populus ac tota comunitas Almisii; C. D. VIII, 394) odvijalo na sasvim drukčijim osnovama. Privilegij Bele IV. iz 1258 (C. D. V, str. 105) i Jurja Bribirskog iz 1315 (C. D. VIII, 394) pokazuju, da se i ovdje plemenitost zasnivala na priznavanju posebnog položaja plemstva od strane kralja i uživanju nekih povlastica javnopravne prirode.

²¹¹ V. Klaić, Bribirski knezovi, str. 169.

²¹² Listine II, 460, g. 1347. Prilikom predaje Paga Veneciji spominju se Dragonja Žitković i Dominik Šubić kao iudices ipsius domini comitis. Ivan Šubić je član vijeća.

²¹³ V. Klaić, Hrvatska plemena, str. 69.

Krbavskih Gušića, Cetinskih Svačića; jer da je nepoznati sastavljač Qualitera htio i njih staviti u popis 12 plemena, morao bi ih označiti dvostrukim imenom, kao što je to učinio kod Karinjana-Lapčana. Iz toga možemo izvući dragocjen zaključak, naime, da ni jedna od velikaških ili kneževskih porodica nije ušla u savez 12 plemena, pa je i to jedan od dokaza, da je 12-ero plemena po svojoj stalaškoj pripadnosti niže plemstvo u kraljevini Hrvatskoj.

Ostaje, međutim, da riješimo pitanje onih plemena, koja se u Qualiteru ne spominju, a ipak su prema kasnijim podacima članovi sudskog stola lučke županije. To su Virevići²¹⁴ i plemići de Smina.²¹⁵ Za Vireviće, smo, čini se, našli rješenje u ispravi iz 1350 l.²¹⁶ Kako se njihov posjed nalazio na teritoriju Zadra,²¹⁷ moguće je doista da su ušli u savez, ili, točnije, među plemena u Hrvatskoj na taj način što su se ženili s Hrvatima. Jer se na saboru ističe, da je to bio način kako su Virevići postali članovi plemstva 12 plemena.²¹⁸ Nešto drugo se uostalom tada, t.j. 1350, nije ni ispitivalo.

Izvan organizacije saveza 12 plemena ostali su i neki cetinski plemići.²¹⁹ Njima je sabor doduše priznao plemenitost, ali ne i pripadnost savezu,²²⁰ tako da su vjerojatno ostali i dalje na teritoriju cetinskog kneštva, vršili vjerojatno vojničku službu knezu Ivanu i davali mu podavanja. I taj slučaj pokazuje, da još 1360 nastoje neki plemići ući u savez, ali ne mogu, jer u doba formiranja saveza nisu bili na teritoriju, koji je pripadao kralju. A Glamočani, koji su nastojali postići nobilitet na taj način, što su lažnom ispravom htjeli uvjeriti kraljicu da u Hrvatskoj postoji još jedna vrsta plemstva — veri, primi et naturales regni Croatie nobiles — još su manje mogli uspjeti.²²¹ Jakob Šubić mogao je najzad na raspravi dokazati, da su mu oni od prijepornih posjeda podavali dužni prirod, što je bilo mjerodavno i za

²¹⁴ Virevići su prema ispravama iz XV. st. suci »sedis judicarie nobilium Croatorum comitatus Lwke« (Šurmin, Hrvatski spomenici, str. 361, 411.). Vidi N. Klaić, Plemstvo, str. 88, bilj. 29.

²¹⁵ God. 1433 spominje se kao iudex juratus sedis Podgrady Nikola Hercegović de genere Zmana (Listine IX, 55). Iako možemo opravdano sumnjati u točnost podataka o 12 plemena u Qualiteru, ipak ne možemo samo na osnovi toga neka plemena isključiti iz Lučke županije. Možda odgovor na pitanje, zašto se nobiles de Zmana ne spominju u Qualiteru, valja tražiti u činjenici, da kraljevski predstavnici tek 1371 vraćaju na saboru u Ninu Stjepanu, sinu Jurjevu de Izmina i njegovoj braći posjede, koje im je ban Simon oduzeo (C. D. XIV, 321—322). Kralj je, naime, proveo istragu i saznao, da je ban oduzeo njihov posjed (ignorans iura eorum, que ad possessionem habere dinoscebantur, expulerit, ipsamque possessionem pro nobis nomine iuris nostri regii occupaverit), a da »ipso fore veros nobiles possessione in eadem«. Zbog toga im kralj vraća posjed »cum omnibus suis pertinenciis et utilitatibus, omni eo iure, quo ad ipso pertinere dinoscitur...« (C. D. XIV, 322). Čini se, da ove plemiće de Izmina ne bismo smjeli povezivati sa »starohrvatskom župom Sminom«, koju je L. Katić ubicirao oko Muća (Starohrvatska župa Smina, VAHD L, 1932, str. 80 l).

²¹⁶ C. D. XI, 631.

²¹⁷ Virevići su u XIII. st. imali posjede oko Gorice. C. D. III, 222.

²¹⁸ Vidi bilj. 83 i 84.

²¹⁹ C. D. XIII, 86—89.

²²⁰ I u tumačenju te isprave nisam se mogla složiti s Hauptmannom. Vidi HZ IX, 212.

²²¹ C. D. XIII, 185—190.

konačnu odluku suda.²²² Drugo je, dakako, pitanje, kako je Jakob Šubić prevario Glamočane da ih je od slobodnih jobagiona castru učinio svojim kmetovima. Svakako je za nas ovdje važno da ni sami Glamočani ne traže da im se prizna plemenitost plemića 12 plemena, jer su zacijelo bili svijesni da s tom tvrdnjom ne bi mogli na saboru prodrijeti. Nesumnjivo je bilo tada u Hrvatskoj vrlo dobro poznato, koja su plemena ušla u savez, jer su ona čuvala svoj položaj. Ovi Glamočani, koji vode parnicu za Banjevac i Kašić, samo su jedan dio plemena Glamočana. Drugi članovi plemena nalaze se na zadarskom teritoriju, u Visočanima,²²³ tako da ni oni nisu mogli ući u savez, iako su nekad, još u XII. i XIII. st., bili jednaki svima drugim plemenima na teritoriju Hrvatske.²²⁴

Budući da je Qualiter danas jedini poznati izvor u kojem je sačuvan popis 12 plemena, a njegova je vrijednost drugorazredna, to je moguće, da imena svih plemena nisu točno tradirana. Za Muriće i Snačiće ostaje pitanje još uvijek otvoreno, jer ih u drugim poznatim izvorima nema.

Treba najzad dati odgovor na najvažnije pitanje: kako i kada je nastao savez 12 plemena plemića kraljevine Hrvatske i koja su sve plemena ušla u njegovo članstvo?

Dosad sam obično isticala dva momenta kao odlučna za stvaranje saveza: uspostavu kraljevske vlasti u Hrvatskoj i teritorij pod neposrednom kraljevskom vlašću. Logički je iz tih premisa slijedio zaključak: stvaranje plemićkih općina ili plemena izvršilo se na teritoriju Ličke, Lučke i Kninske županije. Tako sam i ja sama odgovorila na to pitanje prije 3 godine,²²⁵ jer je takav odgovor bio opravdan poznatom činjenicom, da su se na teritoriju spomenutih županija doista nalazile u XV. st. plemićke općine ili plemena. Ali jedna druga činjenica, ili bolje više činjenica, govori protiv takvog rješenja problema. Prvo, da se kralj možda uopće nije zamijenio 1345 g. s Ivanom Cetinskim.²²⁶ To bi značilo, da se mogućnost osnivanja saveza na kraljevskom teritoriju u Hrvatskoj sužava samo na Lučku županiju, ili točnije, na ostrovički kastrum i njegov kotar, koji je Ludovik zamijenio 1347 g. Drugo, da se svih 10 poznatih plemena iz Qualitera, izuzevši nobiles de Zmina i Virevića, koje Qualiter ne spominje, a ipak su plemstvo u Lučkoj županiji, nalaze se u Lučkoj županiji.

²²² Već je od Hauptmanna ta isprava služila kao podloga za različite zaključke o društvenom uređenju u Hrvatskoj u Srednjem vijeku. Vidi N. Klaić, Plemstvo, str. 95, bilj. 74.

²²³ DAZ, Atti del notaio, Andreas de Cantio, Fasc. IV, pag. 19, spominje se vinograd »inter confinia generaliter in Visočane, que fuerunt Dlamočane«. Fasc. IX (1367-8) pag. 15, spominje se u granicama sela Krnice, u zadarskom distriktu, i selo Visočane: de quirina est villa Visočane vocata Glamočane, que partim possidetur per heredes condam ser Chose de Saladinis, partim possidetur per parentes siue de generatione vocata Glamočane; partim possidet commissaria Mare relicta Nicolay de Carbono et partim possidet dominus Franciscus miles de Georgio, civis Jadrensis«. Taj primjer Glamočana svakako jasno pokazuje, kako su plemena postepeno nestajala: nekoć jedinstveni teritorij Glamočana razbijen je na mnogo vlasnika, tako da se i samo ime Glamočani počelo postepeno gubiti.

²²⁴ Vidi na pr. C. D. II, 99 (1164); II, 267—8 (1194); III, 63—64 (1207)

²²⁵ Plemstvo, str. 98.

²²⁶ Vidi bilj. 195.

Treće, da se plemena u Kninskoj²²⁷ i Ličkoj županiji²²⁸ — izuzevši Tugomeriće u Ličkoj županiji — ne nalaze u popisu Qualitera, iako je i u tim županijama bilo nižega plemstva. Nije li dakle postanak saveza plemena ipak vezan uz teritorij Lučke županije, t. j. onaj, na kojem se plemena spominju i prije nastanka saveza? Što je uopće bio savez i s kakvom je svrhom nastao? Već sam u ranijem referatu istakla, da isprava kralja Ostoje iz g. 1400 može pomoći pri rješavanju problema 12 plemena.²²⁹ Kad je Ostoja darovao vojvodi Hrvoju Hlivanjsku županiju, onda je najprije želio saznati, što je u toj županiji kraljevsko. Poslao je trojicu svojih ljudi u Hlivno »da zberu vladanije k sebi: osidničke plemenite ljude i (i)ne vrste dobre ljude« koji će posvjedočiti, koje su »plemenščine od korena . . . navlastito kada posla Lauš kralj dvadeset i četiri rotu na moćeh postaviti vsakoga u njih pravimi . . .« Poslao je i sam pozive »osidnikom plemenitim ljudem i kapitulu, u koga leže leištromi ispisani onih rotnikov«. Osidnici koji su izdali i ispravu zapečaćenu svojim pečatima, odgovaraju kralju: »... gospodine, prešegli su naši prvi pređ onimi dvadeseti i četirimi: kon togaj po smrti njih, mi dica njih, *dvakrat nas dvanadesete ot dvanadesete plemenu »osidnici« hlivanjsci . . .*«²³⁰. I oni su tada kralju posvjedočili, koje su kraljevski zemlje u županiji hlivanjskoj. Kad je Ludovik 1356 zamijenio Hlivanjsku županiju,²³¹ onda je i on želio saznati, kao i ranije u Hrvatskoj, koji su njegovi posjedi u županiji. To su mu posvjedočili zakleti osidnici, koji su bili izabrani iz 12 plemena — ali, dakako na teritoriju hlivanjske županije. Kako se u popisu zakletih u ispravi g. 1400 ne navode plemena, već samo mjesto iz kojega je pojedinu osidnik, to se nažalost ne može utvrditi, koja su to bila plemena. No podvlačim iz ove isprave slijedeće činjenice: 1. da je kralj, čim je županija došla u njegov posjed želio saznati što mu pripada; 2. da je svjedočanstvo i zakletvu tražio od plemenitih ljudi i 3. da su se ti rotnici birali iz plemena, kojih je bilo 12, a koja nisu istovjetna s mjestima u istoj županiji. Kako je malo vjerojatno, da je na teritoriju hlivanjske županije bilo tada upravo 12 plemena²³² — jer je broj 12 uvjetovan općom sudskom praksom i inače — a

²²⁷ U Kninskoj županiji su 1435 iudices iurati nobilium Corvatorum sedis tinien-sis: Nikola Merdešić de genere Bucianorum, Simom Budojević de genere Vhnachach, Vuk Berislavić de genere Ciprianorum (L. *Thallóczy* — S. *Barabás*, Cod. dipl. comitum de Frangepanibus I, 256-7). Prema podacima neke isprave iz iste godine (V. *Klaić*, *Acta Keglevichiana*, str. 9—10), N. Merdešić je iz Butine vasi, Š. Budojević iz Uzdolja, a V. Berislavić iz Vrh rike (Vrlika). Iz toga se može zaključiti, da se plemena u Kninskoj županiji u XV. st. ne ubrajaju među ona, koja su još u XIV. st. ušla u savez 12 plemena.

²²⁸ Vidi sakupljen materijal u V. *Klaić*. Građa za topografiju ličko-krbavske županije, str. 23 i sl.

²²⁹ Plemstvo, str. 90, bilj. 45.

²³⁰ V. *Klaić*, Građa za topografiju . . . Hlivanjske županije, str. 17—18.

²³¹ C. D. XII, 376—77.

²³² Na primjer, na poznatom saboru, koji su 1396 održali Žigmundovi povjerenici u Ninu, provode istrage 24 iurati assessores i 12 iudices (V. *Klaić*, *Acta Keglevichiana*, str. 5—6). U isto vrijeme svjedoči na saboru u Zagrebu 12 zakletih plemićkih sudaca s ostalim slavonskim plemstvom, da su jobagioni Velikog Kalnika plemići (a duodecim iuratis iudicibus nobilium et universis nobilibus premissis nostre congregacioni adherentibus). C. D. XII, 138 (1352).

ne više ili manje, to je bez sumnje postanak upravo tolikog broja plemena povezan i ovdje s kraljevim dolaskom. Nisu li i ovdje plemeniti ljudi na kraljevu teritoriju sklopili savez 12 plemena?

Primjer Hlivanjske i Lučke županije nije osamljen. Kad se na drugom kraju Jadrana nobiles Paštrovići 1423 predaju Veneciji, onda općinu zastupa doduše 14 plemića, ali su prema mletačkim privilegijama, autonomnu vlast sačinjavali, osim vojvode i 4 sudaca, 12 vlastela, koja su se birala iz 12 plemena.²³³ A niti ovdje nisu plemena bila teritorijalne jedinice, jer su cijelu općinu sačinjavala sela.²³⁴ Još bliži primjer je su Poljica. Poljičane je doduše znalo zastupati i prije predaje Veneciji 12 plemića,²³⁵ ali je niže poljičko plemstvo sačinjavalo samo 3 plemena.²³⁶

Svi ti navedeni slučajevi imaju jednu zajedničku crtu: savezi plemena nastaju kao sekundarne pojave, koje se negdje više, a negdje manje oslanjaju na zatečeno stanje na terenu. Kod svih se, upravo zato, jer su sekundarne tvorevine, bacaju početi u legendarnu prošlost.²³⁷

Nije li dakle i ustanova 12 plemena u Hrvatskoj nastala pod sličnim uvjetima? I ovdje je kralj poslao najprije bana, a zatim i svoju majku da ispituju kraljevska prava. I ovdje su izabrani rotnici — 24 jurati assessores i iudices. Nije li se 12 zakletih sudaca u tom času biralo također iz 12 plemena u Lučkoj županiji? Na tom su teritoriju još postojala plemena, kojima je ne-sumnjivo bila jedina želja da se povežu s kraljem i tako zaštite od samovolje velikaša. U teškom položaju, u kojem se Ludovik nalazio od 1345 do 1347, kad je svaki pedalj zemlje u Hrvatskoj trebao braniti i otimati Mlečanima, on je takve težnje Hrvata jedva dočekao. Budući da se mogao između sviju velikaša nadati osloncu i to ne suviše čvrstom — u jednog Bribirca i cetinskog kneza Ivana — niže plemstvo mu je vrlo dobro došlo. Njihovi su predstavnici kao zakleti prisjednici i suci ispitivali kraljevsko pravo u Hrvatskoj,²³⁸ a kralj im je za uzvrat očito podijelio povlastice, koje ostalo niže plemstvo u Hrvatskoj tada nije imalo.

Bez sumnje da u Lučkoj županiji, kao ni u Hlivanjskoj, 12 plemena kao posebni savez nije postojao prije 1347 g. To, među ostalim, potvrđuje i činjenica, da se tek sada, t. j. nakon 1347 počela voditi borba za pripadnost povlaštenim plemenima. A da je, nadalje, upravo ovo formiranje saveza 12 plemena bilo uz sabor prvi oblik u kojem se počela osjećati kraljevska vlast u Hrvatskoj, upućuje i činjenica, da su županijski plemićki stolovi, ili bolje, županijska skupština plemstva Lučke županije, javlja prvi put tek 1370.²³⁹ Dakle na saboru, na koji osim velikaša dolazi čitavo plemstvo iz Hrvatske, osobitu ulogu ima sredinom XIV. st. plemstvo iz Lučke županije zbog toga, što je

²³³ Solovjev, Seljaci—plemići, str. 461.

²³⁴ »Svima Paštrovićima (od 12 starih plemena) priznavala je mletačka vlada plemstvo i slobodu od poreza, sa isključivom obavezom vojne službe protiv Turaka«. Solovjev, Seljaci—plemići, str. 462.

²³⁵ Vidi g. 1405; Listine V, str. 58.

²³⁶ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica, str. 44.

²³⁷ Paštrovići su na pr. tvrdili, da su njihovi privilegiji najstariji u Europi! Njuh je, kažu, još Dioklecijan oslobodio od plaćanja poreza, a bizantski su carevi potvrdili te povlastice. Solovjev, n. dj., str. 461.

²³⁸ Vidi bilj. 73

²³⁹ C. D. IV, 268.

upravo ono između sebe biralo suce i osidnike. No osobita funkcija, koja je tom savezu dana — ne mislim da je branio samo mos Croatorum²⁴⁰ — odužimala mu je i *raison d'être*. Zbog toga savez 12 plemena pomalo nestaje, a niže plemstvo dobiva ne samo u Lučkoj županiji, već i po čitavoj Hrvatskoj svoje automne općine sa svojim samostalnim sudskim stolovima. Naime, jednako tako moje uvjerenje²⁴¹ kao i mišljenje svih dosadašnjih autora, da je savez dvanaestero plemena postojao još u XV. st. počiva na pogrešno interpretiranoj izjavi podbana Živkovića iz g. 1459.²⁴² Do izjave je došlo, kako je poznato, zbog toga što je Šimun Nosdronja, dakle jedan zadarski Draginić, vodio parnicu s Nikolom Ugrinićem iz plemena Šubića. Spor je tada bio star već više od 100 godina. Kako su se Draginići pozivali nesumnjivo na Ludovikov privilegij iz 1359 g.,²⁴³ to je zadarski knez uputio molbu podbanu da mu rastumači nasljedno pravo plemića 12 plemena, odnosno »qualiter descendunt hereditaria et patrimonialia nobilium Croatorum«. Međutim, Živković ne smatra da je potrebno govoriti samo o nasljednom pravu plemića 12 plemena, već o nasljednom pravu plemstva uopće, što po mom uvjerenju dokazuje, da je tada postojala još samo svijest o nekadašnjoj ustanovi 12 plemena plemića u Hrvatskoj.

Ni jedan izvorni podatak o plemićima 12 plemena nije takve naravi da bi se protivio naprijed iznesenim pretpostavkama o postanku i nestajanju plemićkog saveza 12 plemena. Pitanje, tko će ući u savez, postavlja se posljednji put 1360.²⁴⁴ Svi kasniji podaci odnose se na Draginiće,²⁴⁵ koji su već ranije dobili slobode 12 plemena. Kako se zahtjev Virevića na saboru 1350 da im se prizna nobilitet plemića 12 plemena ne može drukčije tumačiti, nego da je 12 plemena već tada postojalo, to je 1350 g. terminus ante quem za postanak saveza. A kako je, nadalje, predaja Ostrovice 1347 donja granica, to je savez 12 plemena plemića kraljevine Hrvatske organiziran na teritoriju Lučke županije između 1347 i 1350 godine.

U prvoj sam raspravi o 12 plemena nastojala dokazati da je plemiće 12 plemena od ostalog plemstva u Hrvatskoj dijelilo to, što nisu plaćali porez.²⁴⁶ Nisam tada ispitavala druga pitanja — na pr. pod čijom su bili jurisdikcijom — jer o njima možemo više nagađati, negoli što sigurno zaključivati. Pa ipak se nobilitiranje, t. j. podjeljivanje nekih privilegija, moralo odigravati u nekim dotad već poznatim okvirima. Vjerojatno su i plemići 12 plemena postali

²⁴⁰ Tako je Barada zamišljao zadaću saveza, iako je njegov postanak stavljaao, kao što je poznato, u g. 1102. Lapčani, str. 491 i sl.

²⁴¹ Plemstvo, str. 94.

²⁴² F. Šišić, Priručnik I, str. 494/5.

²⁴³ Ludovik poklanja, zbog osobitih zasluga, Franji Draginiću »omnes et singulas hereditates omnium et singulorum nobilium de Draginigh, propinquorum suorum, quocumque tempore sine heredibus sexus masculini defuntorum (!)« u Luci, između sela Grabovčana i Praskvića. Kralj ističe, da su ti posjedi »ad manus nostras regias tamquam possessiones hominum sine heredibus decendentium existunt deuolute«, što je očito bilo protivno plemićkom nasljednom pravu, koje je 1351 bilo zajamčeno svemu plemstvu u kraljevstvu. Nikola Ugrinić je vjerojatno pobijao vrijednost te kraljevske darovnice.

²⁴⁴ Plemstvo, str. 90. bilj. 40.

²⁴⁵ N. dj., str. 90, bilj. 41 i 42.

²⁴⁶ Plemstvo, str. 94 i sl.

»familiares curie regis« kao što su to bili Nebljušani od 1324 dalje. Bez sumnje su bili podređeni samo banu, jer je i to bio posebni privilegij nižeg plemstva.

Međutim, i danas još ostaje otvoreno pitanje, da li im je za dobivanje privilegija bio potreban falsifikat, kako sam to ranije pretpostavljala.²⁴⁷ Mnogo je vjerojatnije, da su oni iskoristili kraljevu nemoć i prvi se organizirali u Hrvatskoj. To, posve razumljivo, ne mora da znači, da legenda, koja je postanak 12 plemena nastojala prebaciti u XII. st., nije nastala u isto vrijeme. Jer ona je imala onu istu zadaću, koju i legenda o precima triju poljičkih plemena ili paštrovičkih plemića — trebala je pronaći svakom plemenu zajedničkog pretka od kojeg je pleme vuklo tobože svoje porijeklo. Zadaća je svakako u ovom slučaju bila utoliko teža, što se nije mogla riješiti izmišljanjem vlastitih imena, kao što je to bilo u Poljicima. Zato je falsifikator uzeo od svakog plemena, koje je tada u Lučkoj županiji postojalo, po jednog čovjeka, učinio ga županom i nosiocem onih prava, koja su članovi dvanaestoro plemena u XIV. st. stvarno uživala. Qualiter dakle nije imao uistinu drugu zadaću već da proslavi prošlost nižeg plemstva u Lučkoj županiji. A kako su falsifikatori u Dalmaciji i Hrvatskoj poznavali dobro samo dvojicu Arpadovića — Kolomana i Belu IV — to su jednoga od njih izabrali i za ovaj falsifikat.

Legendarni karakter Qualitera dolazi još više do izražaja kad ga usporedimo s pripisom u kartularu sv. Petra u Selu. U njemu se legenda dalje razrađuje: iz 6 plemena Hrvata biraju se banovi, a iz drugih 6 župani. Redosljed plemena iz kojih se biraju banovi isti je kao i u Qualiteru: Kačići, Kukari, Snačići, Čudomirovići i Šubići. Tko bi nakon svega toga mogao ipak pouzdano tvrditi da su predstavnici 12 plemena pregovarali s Kolomanom?

Kako ovaj rad ima točno određenu zadaću — naime, da utvrdi uvjete u društvenom i političkom životu Hrvatske sredinom XIV. stoljeća, koji su omogućili stvaranje ustanove »12 plemena plemića kraljevine Hrvatske« — to je još uvijek vrlo mnogo problema ostalo otvoreno. Nisam na primjer ovdje mogla ulaziti u pitanje, kakva su sve plemena bila na teritoriju Hrvatske i kakve su bile uopće društveno-političke organizacione forme prije XIV. stoljeća. Drugim riječima, još uvijek nije dodirnut jedan od najvažnijih problema srednjovjekovne hrvatske države: *genaza feudalnih odnosa!* Uspjelo mi je vjerojatno tek pokazati kako se pomoću kraljevske vlasti počeo prvi put u srednjovjekovnoj Hrvatskoj organizirati *stalež nižega plemstva*.

Rezultati dosadašnjeg našeg rada na spomenutoj problematici daju, uza sve nepovjerenje s kojim su dočekivani, ipak prvu mogućnost, da napustivši jalovu obranu falsikata, započnemo na autentičnom izvornom materijalu graditi hrvatsku povijest. Već su i sada osnove političkog razvoja u Hrvatskoj za Arpadovića dovoljno jasne: pomanjkanje kraljevskog teritorija u Hrvatskoj učinilo je Arpadoviće gotovo nominalnim vladarima u Hrvatskoj, a njoj samoj je ono dalo mogućnost ne samo izuzetnog položaja prema Arpadovićima, već i samostalnoga političkog razvoja. Ona ga je doista i ostvarila, našavši najzad u Bribirskim knezovima samostalne dinaste. Međutim, upravo takav politički razvoj koči — zbog pomanjkanja jače kraljevske vlasti — formiranje nižeg plemstva, jer je Hrvatska prije svladavanja oligarha razbijena na vlaste-

²⁴⁷ Plemstvo, str. 96.

²⁴⁸ V. Novak — P. Skok, Iura sancti Petri de Gomai — Supetarski kartular, Zagreb 1952, fol. 27.

linstva velikaša i crkve, a na njima je niži plemić smo izuzetno našao svoje mjesto. Uspostava Anžuvinske vlasti u Hrvatskoj bila je za društveni razvoj neobično važna: tek se tada prvi put pruža vladaru mogućnost da se osloni na jedan sloj u Hrvatskoj. Zbog toga Ludovik dopušta da se organizira savez 12 plemena i sam podjeljuje njegovim članovima nobilitet.

Čini mi se najzad da smo takvim odgovorom na pitanje o postanku saveza 12 plemena premostili najtežu zapreku, koja je neke historičare sprečavala da se imaginarna »pacta conventa« uklone iz g. 1102. Prazninu, naime, za koju smo mislili da će nastati prebacivanjem 12 plemena u XIV. stoljeće, osvijetlili smo i nadomjestili prikazom stvarnoga političkog razvoja. A taj je pokazao, da se kraljevom milošću nije dizao plemić u Hrvatskoj i da Ugri nisu mnogo koristilo to, što je njihov kralj postao i kralj hrvatski, jer je Hrvatska za njih ostala zatvorena.

Prema tome, svaki onaj, koji usprkos poznatom činjeničnom stanju ostaje i dalje na stanovištu tobožnjih »pacta conventa«, pridaje Kolomanu pravo, koje on u Hrvatskoj nikada nije imao. Time ne samo da ne uklanja, već i podupire nezdrave težnje mađarske historiografije i čini joj veliku uslugu, jer ništa nije lakše u nauci, nego srušiti teoriju, koja počiva na lažnim temeljima.

Zusammenfassung

Die Verf. knüpft an ihre frühere Arbeit über dieselbe Frage (Hist. Zbornik IX, 1956, S. 83—100) an und versucht ihre früheren Annahmen weiter auszuführen und zu beweisen. In der Überzeugung, daß die Feudalisierung der öffentlichen Rechte — d. h. der Übergang der iura regalia vom König an Privatpersonen — für die Entstehung der in die verschiedenen Stände scharf geteilten Gesellschaft in Kroatien von wesentlicher Bedeutung war, untersucht sie zuerst die Entwicklung der Komitate (županija) zur Zeit der Arpaden- bzw. Anjouvinerherrschaft in Kroatien. Nach der Ablehnung der älteren Annahme, dass aus den »Volksžupanen« Ende des XII. Jhdts. die Dynasten (knezovi) und aus den »Stammesžupen« im XIV. Jhd. die »ungarischen Komitate« entstehen würden, nimmt die Verf. an, dass die Ehre der »Županen« schon zur Zeit der ersten Herrscher aus dem Arpadengeschlecht in bestimmten Familien erblich war. Damit reifte, mit dem allmählichen Übergang der iura regalia in die Hände der kroatischen Machthaber, die Grundlage für die Umwandlung der früheren königlichen Komitate in die feudalen Herrschaftsgebiete der Machthaber heran. Darin ist nach der Meinung der Verf. auch der wesentlichste Teil der Erklärung, warum die Regierungsmacht der Arpaden in Kroatien beinahe nur nominell war, warum die kroatischen Machthaber erst zur Zeit der Anjouvinerherrschaft überwunden wurden und warum erst nach dieser Überwindung die wirkliche königliche Regierungsgewalt in Kroatien ausgeübt werden konnte, zu suchen.

Im zweiten Teile der Abhandlung versucht die Verf. den Inhalt des Begriffs »Stamm« (pleme — genus, generatio, parentella) zu präzisieren. Nachdem sie die Vorstellung über die »Stämme« als eine seit der Ansiedlung bis ins XV. Jhd. erhaltene, im wesentlichen unveränderte Gesellschaftsform — unbeachtet der Standeszugehörigkeit der »Stämme« — ablehnt, sucht sie zu beweisen, dass die »Stammesorganisation« für die Freien überhaupt charakteristisch ist. Da sich aber die Zahl der Freien zur Zeit der Arpadenerrschaft allmählich verminderte, ist bis ins XIV. Jhd.

in Kroatien nur eine begrenzte Zahl der »Stämme« bekannt. In dieser Zeit werden auch mehrere von jenen »Stämmen«, welche im XIV. Jhdt. in den Verband der XII Stämme aufgenommen wurden, erwähnt, aber ihre Mitglieder gehörten nicht dem Adel, sondern den unadeligen Freien zu. Mit dem königlichen Tausch des Zrin in Slavonien für Ostrovica (1347) entstand in einem Teil der Županija Luka zum ersten Mal ein königliches Territorium, wo auch der niedere Adel zu einer festen Organisation heranreifen konnte. Das ermöglichte zwischen den Jahren 1347 und 1350 (die erste Ständerversammlung in Kroatien) die Entstehung des Verbandes »des Adels der XII Stämme des Königreichs Kroatien«. Dieser Verband war dem König als Hilfe im Kampfe gegen die kroatischen Machthaber nützlich. Er hat deshalb seinen Mitgliedern besondere Vorrechte verliehen, nämlich die Befreiung von der Steuerverbundenheit, welche der übrige Adel in Kroatien seit Ludwigs Wiederherstellung der königlichen Macht in Kroatien verloren hat. Dem Verband der XII Stämme gehörten diejenige Stämme an, welche zur Zeit der Wiederherstellung der königlichen Macht auf dem königlichen Territorium lebten, oder diejenige, denen der Verband (wie den Virevići) die Mitgliedschaft anerkannte; endlich konnte der König selbst auch den anderen Adeligen (wie den Draginići) die Ausnahmsrechte des Adels der XII Stämme verleihen.

»Qualiter« oder »Pacta conventa«, der angebliche Vertrag zwischen den Vertretern der Kroaten und dem König Koloman 1102, in dem die Rechte einer Gruppe des niederen Adels in die Zeit Kolomans übertragen werden, hatte also nach der Meinung der Verf. keine andere Aufgabe, als mit dieser Legende die Vergangenheit des Adels in der Županija Luka zu verherrlichen. Damit aber gestehen die Pacta conventa Koloman ein Recht zu, das er in Kroatien in der Wahrheit nie ausüben konnte. Schon deshalb muß man sie zweifellos als eine Fälschung verwerfen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XI—XII.

1958—1959.

Redakcioni odbor:

OLEG MANDIĆ
JAKŠA RAVLIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje završeno početkom mjeseca jula 1960.